

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра педагогіки і психології (дошкільної та корекційної)
імені проф. Поніманської Т.І.

Дипломна робота на здобуття ступеня вищої освіти
«магістр»

на тему:

ВИХОВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ
ДОШКІЛЬНИКІВ

Виконала:

здобувачка 2 курсу спеціальності 012

Дошкільна освіта

Полєва Катерина

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, професор

Безлюдна Валентина Іванівна

Рецензент:

кандидат педагогічних наук, професор

Міжнародного економіко-гуманітарного

університету імені академіка Степана Дем'янчука

Яницька Олена Юріївна

м. Рівне – 2020 рік

ЗМІСТ:

ВСТУП	3
Розділ 1. АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИХОВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ	
1.1. Загальне уявлення про економічну свідомість особистості та її розвиток.....	8
1.2. Історичний екскурс дослідження процесів економічної соціалізації дітей	
1.3. Особливості економічної свідомості дітей дошкільного віку.....	12
1.4. Розвиток економічної свідомості дітей у процесі сімейного виховання.....	22
1.5. Виховання економічної свідомості у дітей.....	26
Висновки до 1 розділу	31
Розділ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ДОСЛІДНА РОБОТА ПО ВИХОВАННЮ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	
2.1. Методологічні та методичні основи дослідження економічної свідомості дітей.....	32
2.3. Особливості уявлень та ставлень дітей до питань економічного характеру.....	33
Висновки до 2 розділу	54
Розділ 3. ВИХОВАННЯ БЕРЕЖЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДО МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ	
3.1. Програма розвивальної роботи	57
3.2. Опис виховного процесу по формуванню економічної свідомості та його результат.....	59
Висновки до 3 розділу	67
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
Додатки	80

ВСТУП

Обґрунтування актуальності дослідження. Життя людини в соціумі - складний, багатогранний процес. Однією із його важливих ліній є входження суб'єкта у систему економічних процесів та зв'язків, усвідомлення механізмів виробництва, споживання, обміну, купівлі, продажу. Це невід'ємний елемент соціалізації людини, без забезпечення якого унеможлиблюється її життя в суспільстві. Значущість економічної соціалізації спричиняє систему вимог до щодо раннього входження людини у систему економічних зв'язків.

Результатом економічної соціалізації є формування економічної свідомості людини - психологічного утворення, яке забезпечує розуміння, та продукування економічних зв'язків з найближчим та більш віддаленим оточенням. Основи економічної свідомості закладаються в епоху дитинства. Перший віковий період інтенсивного входження дитини у систему економічних понять, процесів, розуміння є дошкільний вік. Спілкуючись з дорослими, споглядаючи процеси життя сім'ї, дитина вперше починає виокремлювати його економічну складову та помічати свою участь у цих процесах.

Питання сутності економічної свідомості виокремлюється і вивчається у лоні багатьох наук. Для нашого дослідження важливими лініями його аналізу є роботи психологічного та педагогічного спрямування. Вивчення основ економічної свідомості ми знаходимо у роботах Г.Барковського [5], О.М.Бабосова, Б.Ф.Ломова, Н.Побірченко, С.Московічі, В.Москаленко [43], Т.Саймон, О.Винославської, А.Метью, В.Москаленко, Ю.Ж.Шайгородського О.О.Міщенко [42]. Г.Ложкіна). У зарубіжній психологічній науці питання економічного становлення дітей, їх ранньої економічної соціалізації простежено у роботах А.Бояринцева, К.Данзигера, П.Томаса О.Козлової, Р.Саттона, М.Сігала, Л.Магрудер, Г.Маршалл, А.Фернам, О.Щедрина, Г.Ягоди. У роботах вітчизняних авторів (Г.Григоренко, Р.Жадан) доводиться, що діти

здатні розуміти певні економічні поняття, усвідомлювати функції грошей (І. Зубіашвілі [25]).

Завдяки проведеним дослідженням описана сутність феномену, його структура, особливості функціонування, динаміка становлення.

Вивчення вікової генези економічної свідомості ми знаходимо у роботах вітчизняних і зарубіжних досліджень. Відносно самостійною лінією аналізу є роботи педагогічного спрямування. У них піднімаються наступні питання економічного виховання та становлення особистості: економічна освіта дітей дошкільного віку (Т. Мельничук); розвиток елементарних передумов економічної культури (Є.Курак); розвиток економічної соціалізації дітей дошкільного віку (Є.Козлова, Г. Григоренко); долучення дошкільників до основ економіки, забезпечення для них початкової економічної освіти як вагомого чинника економічної соціалізації, який детермінує формування ставлень дитини до ціннісних надбань суспільства як матеріального, так і духовних сенсу (А.Шатова); формування у дітей дошкільного віку знань економічного характеру (Л. Галкіна); розуміння дітьми економічних понять (Л.Голуб [13], Є Голубева [11],Є. Курак [33], Ю. Лелюк).

Все ж, незважаючи на широту наукового аналізу проблеми, варто відзначити, що її актуальність не лише не втрачає гостроту, а й навпаки зростає. Справа у тім, що сучасне суспільство зустрілося із процесом кардинальних перебудов у економічних процесах та у їх реалізації конкретно взятою особистістю. Зміни стосуються і початкових етапів соціалізації. Дитина досить рано долучається до здійснення споживчих виборів та їх реалізації у різних формах, збереження матеріальних цінностей та доглядом за ними. Значущість проблеми та необхідність її педагогічної курації і спричинила вибір теми кваліфікаційної роботи **«Виховання та розвиток економічної свідомості дошкільників»**.

Необхідність розробки цієї проблеми зумовлена також тим, що педагогічна практика відчуває нехватку робіт по висвітленню питань реалізації виховного процесу з питань економічного виховання у системі дошкільної освіти, недостатньо вивченими є проблеми створення належних педагогічних умов виховання та формування економічної свідомості дітей дошкільного віку у виховному закладі. Варто визнати, що цікавість до проблем економічного виховання дошкільників в умовах нових реаліях життя нашого суспільства інтенсифікувалася лише в останні роки.

Мета дослідження полягає у психолого-педагогічному аналізі особливостей розвитку та виховання економічної свідомості дітей дошкільного віку.

Об'єкт дослідження - економічна свідомість як унікальний соціо-психологічний феномен.

Предмет дослідження - особливості формування та розвитку економічної свідомості дошкільників.

Гіпотеза дослідження полягає в ідеї настання змін у структурах свідомості дитини за умови її включення у активний процес засвоєння інформації про взаємозв'язок виробництва, споживання та особистісного бережливо-дбайливого ставлення до збереження ресурсу.

Завдання дослідження:

1. Виконати аналітичний огляд проблеми сутності економічної свідомості та її виховання і розвитку у дошкільному дитинстві.

2. Проаналізувати готовність вихователів дитячого садка до здійснення економічного виховання дітей.

3. Простежити особливості розвитку та формування економічної свідомості дітей дошкільного віку.

4. Розробити та апробувати програму стимулювання розвитку економічної свідомості у старшому дошкільному віці.

Теоретико-методологічними основами нашого дослідження стали ідеї системного підходу до розвитку особистості та її виховання (О.Бодальов, І.Бех, М. Розін); принципи аксіологічного та генетичного підходів (В.Головних, С.Максименко, В. Плотніков); теорії соціалізації особистості (В. Москаленко, О.Мудрик); положення про економічні закони функціонування людського суспільства (О. Асмолов, Л.Любимов, А. Мудрик, А.Фенько [58]); теорії безперервної економічної освіти (І.Сасова, В. Поляков); діяльнісний підхід (О.Леонт'єв, О. Абдульханова-Славська, Д. Ельконін). Важливе значення мали також ідеї О. Петровського про вплив взаємодії дитини з предметним світом на розвиток її свідомості та самосвідомості; теоретичні розробки з питань економічного виховання та економічної соціалізації (Л. Галкіна, А.Богуш, Б. Вульф, О.Міцкевич, Л.О. Голуб, О.Прутченков, Л.Ю. Слепцова, О.Д. Шатова).

Наукова новизна і практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що у роботі певною мірою систематизовані існуючі надбання педагогічної психологічної науки з питань економічного розвитку дітей та їх економічного виховання. У дослідженні описано нові емпіричні дані з питань уявлень дітей про економічні реалії життя та рівень їх економічної компетентності. Робота містить опис розвивальної програми по підвищенню уваги дітей до збереження матеріального ресурсу, оптимізації споживчих виборів.

Методи дослідження. У роботі використовувалися теоретичні і емпіричні методи і прийоми. До блоку емпіричних методів констатуючого спрямування належать бесіди, опитувальники, експерименти, шкальні технології. Основними методами формульовального етапу дослідження були бесіди з дітьми, розгляд

картин і ілюстрацій, читання художньої літератури та перегляд відеоматеріалів, рольові ігри, розбір гіпотетичних сюжетів, дидактичні ігри

Для обробки результатів використовувалися методи математичної статистики та графічної презентації.

Апробація роботи. Результати дослідження повідомлялися на звітній науково-практичній конференції РДГУ (2020 р.). Вони опубліковані в наукових джерелах:

Полева К. Виховання та розвиток економічної свідомості дошкільників // Студентський дайджест: збірник наукових матеріалів здобувачів вищої освіти РДГУ, 2020, № 1, С.114-116.

База дослідження. Дослідження проводилося у одній із дошкільних установ м. Сарни. У роботі брали участь 16 вихователів, 28 дітей та їхні батьки. Експериментальне дослідження проводилося протягом 2019-2020 р.р. Формувальний етап дослідження здійснювався у період послаблення карантину з серпня 2020 по жовтень 2020 р. включно.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який налічує 66 позицій. Результати емпіричного дослідження подані у описовій та графічній формі. Зокрема, робота містить 7 рисунків, 5 таблиць і 3 додатки.

РОЗДІЛ 1.

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИХОВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ

1.1 Загальне уявлення про економічну свідомість особистості та її розвиток

Для вирішення завдань нашого дослідження виникає необхідність, перш за все, розібратися у сутність феномену «економічна свідомість». Що вкладається у це поняття педагогічною, психологічною, економічною наукою? Яке змістове навантаження воно несе? Від відповіді на ці питання залежатиме подальша розробка проблеми, її розгляд як на теоретичному, так і практичному рівні. Отже, перейдемо до вивчення цього питання на основі аналізу наукових джерел із економічної та вікової психології, соціології та педагогіки.

Життя людини у соціумі має багато ліній і переплетінь. Протягом тисячолітньої історії людського суспільства відбулося виокремлення різних аспектів співжиття людей на землі. Одним із них є економічна складова: налагодження обміну товарами і послугами, їх виробництво і споживання; розробка новітніх технологій налагодження зв'язків на міжконтинентальному, міждержавному та інших рівнях.

Закономірно, що зміни у системі виробництва привели до змін у характері господарської діяльності та споживання, що призвели до формування нового конструкту свідомості, який отримав назву «економічна свідомість» [4]. На сьогодні, при розгляді структури свідомості її розглядають як самостійну підструктуру, яка детермінує економічну поведінку людини. Економічна свідомість – предиктор нашого ставлення до такого суспільного явища як економіка. Саме економічна свідомість обумовлює розуміння економічних процесів та їх реалізації у процесі індивідуальної життєдіяльності [43].

У суспільних науках економічна свідомість розглядається як форма суспільної свідомості, яка об'єднує різноманітні економічні теорії, концепції, оцінки економічної діяльності [59]. Закономірно, що як і усі інші системи, економічна свідомість та самосвідомість має історичний характер і залежить від конкретних умов перебігу соціальних процесів, що відбуваються у світі.

Характерними особливостями сучасної економічної свідомості є наявність певних деструктивних тенденцій. Зокрема, виокремлюють такі характеристики як псевдореалістичність, інфантилізм, парадоксальність (О.В.Філіппов, С.Ковальов, Д.Китова) [4]. Вони вказують на схильність людей сприймати економічні закони на примітивному рівні, установка людини на споживчу рівність у поєднанні із позаекономічним підходом до власного бюджету. Закономірно, що існування таких дисгармоній не можуть не викликати суспільних розбалансувань, виникнення відхилень у споживчій поведінці. Відповідно все це актуалізує пошуки не лише у економічній площині, а й у системі виховної роботи з населенням взагалі і, особливо, з дітьми та молоддю.

Ці та інші особливості сучасної економічної свідомості визначають необхідність розробки психолого-педагогічних технологій розвитку конструкту на основі закономірностей його онтогенезу і спрямованих на розширення економічних знань, підвищення соціально-економічної активності особистості, розвиток оптимальних стратегій економічної поведінки, гармонізацію економічних і моральних мотивів і цінностей.

У психологічній науці при визначенні поняття «економічна свідомість» виокремлюється інший ракурс аналізу проблеми. Увага зосереджується не стільки на суспільно-економічних процесах, скільки на їх відображенні у свідомості окремо взятої людини. Як видно із аналізу зарубіжних і вітчизняних наукових досліджень з питань економічної проблематики, визначення сутності цієї дефініції має свою специфіку у різних психологічних школах [4; 17].

Одним із важливих питань, яке обговорюється у наукових джерелах, є структура феномену. Зокрема, у роботах А.Журавльова та його колеґ (2003) ми зустріли виокремлення шести основних елементів [23]. У структуру увійшли: система соціальних уявлень про економічні об'єкти, включаючи як реально існуючі, так і уявні; ставлення до економічних процесів і об'єктів; соціальні установочні конструкти, забобони, стереотипи; емоції і почуття, які пов'язані з економічним буттям; соціальні очікування, пов'язані із прогнозуванням економічних змін; соціальне тлумачення економічних явищ.

Виокремлюючи компоненти економічної свідомості особистості, психологи А.Журавльов, і Купрейченко (2003) дають їй більш конкретні описи змістового наповнення. Так, аналізуючи систему уявлень, вказують, що сюди входить усе розмаїття уявлень про себе як суб'єкта економічних процесів; про власність, розподіл, обмін, матеріальне багатство. До системи соціальних установок віднесені – установки про різні форми економічної поведінки; ставлення людини до грошей, її орієнтація на матеріальні цінності [23, с.7].

У дитячому віці економічна самосвідомість має спрощену структуру, все ж доречно трішки зупинитися і на її зрілих формах. Отже, на підставі аналізу теоретичного матеріалу можна констатувати, економічна свідомість розглядається як інтегроване психологічне утворення, яке детермінує процес управління економічною поведінкою людини.

У структурі феномену виокремлюють наступні компоненти: когнітивний, мотиваційний, ціннісний, поведінковий [48]. Когнітивний компонент економічної свідомості охоплює усю систему знань людини про економічну реальність та характеризується глибиною, системністю, широтою знань людини про закони і закономірності відтворення та споживання. Основою когнітивного компоненту є економічне мислення - здатність людини відображати і розуміти

економічні реалії, пізнавати їх сутність, оволодівати економічними категоріями, теоріями, законами [50].

Мотиваційний компонент, у поєднанні із ціннісним, зумовлює систему ставлень і переконань людини економічного спрямування, які визначають характер її поведінки у соціумі [24]. У структурі мотиваційного блоку виокремлюють економічні мотиви, потреби, цінності, соціальні норми. Специфікою економічних норм є їх юридично-правове закріплення. За цих умов вони набувають статусу правових, і, відповідно, контролюються з боку держави.

Поведінковий компонент свідомості охоплює конативно-поведінкові аспекти споживання. Їх основою є вольові компоненти, які забезпечують дотримання людиною певних нормативних правил.

Крім означених структурних компонентів у наукових джерелах ми зустріли ідеї і дещо іншого плану. Згідно яких у структуру економічної свідомості долучають такі компоненти як економічні емоції і почуття. Зокрема, економічні акізитивні емоції, що супроводжують чи спричиняють процес споживання; практичні емоції, викликані вдоволенням від результату діяльності та її процесу. У структурі економічної свідомості виокремлюють і елементи гностичних переживань, і глоричних, і пугнічних типів.

Таким чином, економічна свідомість відображає дійсність не пасивно, воно виробляє її оцінку і, виходячи з більш конкретних потреб, вносить певні зміни. Економічна свідомість містить у собі різні рівні розуміння дійсності, і в свою чергу активно впливає на всі соціально-економічні аспекти суспільного та особистісного життя.

1.2. Історичний екскурс дослідження процесів економічної соціалізації дітей

Наукова розробка проблеми економічної соціалізації дітей започаткована лише в останні десятиліття. Як зазначає Т. Мельничук, психологічні питання економічного розвитку особистості у вітчизняній психології вперше почали досліджуватися лише з 2000 року [41, с33]. Науковим центром аналізу цієї проблеми стала лабораторія соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (Т. Говорун, В. Москаленко [43], І. Зубіашвілі [25], ОЛавренко).

Все ж, для розуміння проблеми розвитку економічної свідомості варто повернутися до її витоків. Як і багато інших питань економічного і психологічного змісту проблема економічної соціалізація була започаткована у зарубіжній науковій думці. Однією із перших робіт цього спрямування є роботи американських психологів Дж. Брунера і К. Гудмена, які присвячувалися ідеї взаємозв'язку матеріальних і нематеріальних цінностей та потреб на ставлення дітей до грошей. Ці дослідження з'явилися у кінці 50-их років. Важливо відмітити, що переважна більшість розробок з питань економічного становлення дітей виконувалися у контексті теорії інтелектуального розвитку, яка належить французькому психолога Ж.Піаже. Як відомо Ж Піаже стверджував, що когнітивний розвиток дитини має стадіальний характер. Кожна дитина, відповідно, проходить і певні стадії соціально-економічного становлення. І її уявлення про споживання, гроші, володіння матеріальними ресурсами пов'язане із можливістю інтелектуальних операцій. Цей підхід інтенсивно розроблявся у 70-их-80-ит роках. Його результатами стали цікаві роботи по вивченню розуміння дітьми складних економічних феноменів. Все ж у 90 роках сформувалося більш критичнее ставлення до використання

когнітивного підходу у розумінні процесів економічної соціалізації дітей та молоді (Х. Диттмар, П. Уеблі).

Паралельно із теоріями, які тлумачили і, продовжують тлумачити, процеси економічної соціалізації дітей у руслі теорії Піаже, у зарубіжній науці існують і інші наукові підходи. Зокрема це дослідження, що здійснюються на основі теорії Е.Еріксона. У цих дослідження увага концентрується на вивченні впливу соціальних факторів на сприйняття дитиною економічних процесів. Об'єктом уваги психологів стає сім'я як первинний інститут економічної соціалізації.

Починаючи з початку 90 років у зарубіжній науці, на думку Т.Дробишевої (2016) сформувалася нова традиція у вивченні первинної економічної соціалізації. Увага вчених стала прикута по питань економічної освіти і виховання [19]. Саме економічна освіта інтерпретується як провідний фактор розвитку економічної свідомості дітей та підлітків (Дж. Дікінсон, М. Кемпбелл, Р.Ф. Вармк). Проведені дослідження забезпечили виокремлення внутрішніх і зовнішніх детермінант у розвитку економічної свідомості.

Інтенсифікація наукового аналізу проблем економічного виховання зумовлено декількома причинами:

- по-перше, кризові процеси у соціальному і економічному житті країни торкаються життєдіяльності кожної сім'ї, а отже видозмінюють усі виховні процеси, а особливо економічного спрямування;

- по-друге, швидке і досить різке розшарування населення за рівнем статків, спричиняє проблеми у формуванні системи уявлень і ставлень дітей до економічних питань;

- по-третє, виникнення ранньої поляризації дитячої спільноти за економічними критеріями спричиняє зміну внутрігрупових процесів.

Життєва практика засвідчує, що діти рано входять у систему економічних процесів. Тому в останній період почали інтенсифікуватися дослідження,

присвячені економічній соціалізації дитини, починаючи з періоду дошкільного дитинства. У роботах Н. Гавриш, Л.Галкин [9], Н. Дембицької [16], В. Москаленко [44], вказується на доречність впровадження економічної освіти з раннього дитинства, яка б забезпечувала знайомства дітей з економічними поняттями, ринковими відносинами, уявлення про особистісні якості господаря). Одним із напрямків досліджень, як зазначає А.Фенько є ознайомлення дітей із функціями грошей [58]. Прикладом такої роботи може бути дослідження І.Зубіашвілі [23], Д.С.Чесноускене [60] Г. Маршалл і Л. Магрудер у якому простежено кореляційні залежності між розумінням дітьми функцій грошей та життєвим досвідом, отриманим у сімейних колективах із різним статусом соціально-економічного спрямування.

В цілому, як зазначає Т.Дробишева, можна виокремити два напрямки сучасних досліджень по вивченню процесів первинної соціалізації [19, с.57]. Перший – зорієнтований на вивчення процесу засвоєння дітьми та підлітками економічних понять та формування особистісних ставлень у результаті економічного навчання (З.Вахітова, Т. Дробишева [20], Ж.А. Жиліна [22], Л.Кашуба [27]).

Другий напрямок спрямований на аналіз формування економічних уявлень дітей у результаті повсякденного життя, де особистісний досвід набувається ними у процесі спостережень за поведінкою інших людей та власною взаємодією з людьми економічного характеру: обмін, споживчий вибір, дарування, отримання подарунків). (Т.Ю. Миронова, Т.А. Терехова). У контексті другого напрямку багато уваги приділяється вивченню впливу сім'ї, друзів, реклами, засобів масової інформації на первинні установки дітей в системі економічних відносин (П.Абдулвагабова [1], О. Голубєва, Н. Радіна) [2; 45; 55; 57].

Виокремлення цих напрямків аналізу вказує, що педагогічна і психологічна наука прагне проаналізувати дію як суб'єктивних внутрішніх спонук, так і зовнішніх детермінуючих чинників. При вивченні внутрішніх предикторів виокремлюють не лише когнітивний потенціал, а й особистісні якості дитини, які виявляються у економічній поведінці і значною мірою її детермінують (Т.В. Дробишева, Р. Шаміонов, А.Євдокимова).

Отже, проблема економічної соціалізації для вітчизняної психології і наукових шкіл близького зарубіжжя є досить новою, а отже - мало розробленою. У той час, як за свідченням Ж. Жиліної (2009), у зарубіжній психологічній і педагогічній науці існує багато як теоретичних, так і емпіричних досліджень, виконаних на основі різних підходів [22].

На сьогодні, у розробці проблеми первинної економічної соціалізації простежується виокремлення нового підходу у вивченні детермінації процесу формування економічної свідомості, який, на думку Т.Дробишева, вирізняє сучасні наукові пошуки від тих, що здійснювалися у 90 роках 20 століття. Цей підхід характеризується пошуком багаторівневої системи внутрішніх і зовнішніх детермінант, що вказує на виокремлення нового етапу у вивченні феноменів первинної економічної соціалізації [20]

1.3. Особливості економічної свідомості дітей дошкільного віку

Для нашого дослідження особливо значущим є питання про віковий генезис економічної свідомості. Аналітичний огляд дозволяє стверджувати, що у переважній більшості робіт цього спрямування наголошується ідея про онтогенетично пізні виокремлення конструкту. Економічна свідомість виникає за умови входження людини у різні фази відтворення: виробництво, споживання, розподіл, обмін (за О.В. Філіпповим, С.В. Ковальовим). Витоки економічної свідомості, на думку вчених лежать у лоні дошкільного дитинства.

(В.Кудрявцев, Ю.Лелюк, Є. Щедрина, A.Berti, A. Lewis, K. Schussler і ін.). Спираючись на результати цих досліджень все ж можна стверджувати, що на сьогодні відсутня єдина теоретична модель вікового генезу економічної свідомості та самосвідомості. Первинні уявлення про цей процес ми знаходимо у дослідженнях Н.Беляєвої [7], О.Л. Журавльова [23-24], С.Ковальова, В.Познякова [47], В.Д. Попова, О.Філіппова).

Як зазначає Т. І. Мельничук, процес економічної соціалізації у дошкільному дитинстві відбувається за двома напрямками [41, с.33]. Перша лінія охоплює процеси оволодіння дітьми системою економічних знань у взаємодії з дорослими людьми. Це набуття первинного досвіду через інтеріоризації надбань попередніх поколінь. Саме він є основою включення дитини у економічні реалії життя. Другий напрямок набуття досвіду є власна економічна діяльність дітей. Серед її форм виокремлює спостереження дітей за економічними процесами, виконання ними соціально-економічних ролей у ігровій діяльності, участь дошкільників у налагодженні найпростіших економічних взаємозв'язків між людьми [41, с.43].

Уже з перших років свого життя дитина потрапляє в економічне середовище. Щодня їй доводиться спостерігати рекламу різних товарів, купівлю-продаж товарів тощо. Усе це висуває перед дошкільною освітою завдання економічного виховання та формування економічної компетенції дитини, що дозволить їй розібратися у складних економічних поняттях та набутти першого економічного досвіду.

У дошкільника у зміст уявлень про себе входить відображення їм своїх властивостей, якостей, можливостей. Дані про свої можливості накопичуються поступово завдяки досвіду різноманітної діяльності, спілкування з дорослими і однолітками. Уявлення дитини про саму себе доповнюються відповідним ставленням до самої себе. Формування образу самого себе відбувається на

основі встановлення зв'язків між індивідуальним досвідом дитини і інформацією, яку вона отримує в процесі спілкування. Налагоджуючи контакти з людьми, порівнюючи себе з ними, зіставляючи результати своєї діяльності з результатами інших дітей, дитина отримує нові знання не тільки про іншу людину, але і про саму себе.

Істотно відзначити, що економічна свідомість, будучи динамічним утворенням, формується в той період, коли людина входить в різні фази відтворення (або відчуває на собі їх вплив); проте його елементи починають формуватися ще в дошкільному віці, тому необхідно в вивченні економічного свідомості звертатися до одних з початкових стадій онтогенезу.

Необхідність виявлення вікових закономірностей формування економічної свідомості визначається також різноспрямованими тенденціями, які є відображенням соціальної ситуації розвитку сучасних дітей: з одного боку, їх інфантилізацією, з іншого боку - акселерацією в питаннях економічних відносин. Кожна з цих тенденцій вступає в суперечність з вимогами, які висуває суспільство до маленькій людині.

Тенденція інфантилізації дітей і підлітків в сфері економічних відносин описана дослідниками наступним чином. М.Ю. Семенов зазначає, що лише одиниці реально вступають в дорослі економічні відносини і виконують відповідні ролі. С.В. Бадмаєва вказує, що подовження періоду дитинства, інфантилізація підростаючого покоління призводить до більш пізнього його включенню в сферу реальних економічних відносин. Суспільство ж вимагає від дитини недитячих здібностей до свідомого вибору і прийняття рішень, особистої відповідальності, таких якостей особистості, які передбачають ефективне виконання ними в майбутньому економічних ролей виробника, споживача, інвестора.

Тенденція ж акселерації, лякаючо рання економічна адаптованість сучасних дітей і підлітків, «комерціалізація» відносин дитини з батьками і прабатьками, які будуються стихійно, в даний час, з підвищенням динаміки соціальних змін, рухом суспільства до цивілізації споживання, може, на думку вчених, привести до непрогнозовано сумних наслідків.

Напруженість в сімейні стосунки іноді приносить, наприклад, можливість дитини самотійно підробити. Батьки, які підігрують думку про те, що «ми тебе годуємо і поїмо, одягаємо і взуваємо», ризикують тим, що одного разу, відчувши себе «економічно самотійним», підліток гучно, з цинічною усмішкою запропонує відшкодувати витрати або відокремитися і харчуватися і одягати себе окремо.

Батьки, в свою чергу, також часто схильні «відкуповуватися» від дитини, підміняючи довірче спілкування подарунками та економічними домовленостями. Ці явища роблять особливо гострою проблему гармонійного розвитку економічної і моральної свідомості підростаючого покоління. Таким чином, аналіз змін соціальної ситуації дітей і підлітків в теперішній період показує затребуваність дослідження формування розвитку економічної свідомості, починаючи вже з дошкільного віку, з урахуванням сучасних тенденцій.

Роль віку як ключової змінної, що визначає відмінності в рівні сформованості економічної свідомості дитини, підкреслюється в огляді зарубіжних досліджень економічної соціалізації дітей, проведеному Є.Щедріною. У цій роботі наголошується, що вік впливає на:

- кількість грошей, які дорослі надають дитині для користування на дрібні витрати;
- мотиваційні підстави накопичення дітьми власних грошей;
- міру оволодіння економічними поняттями;

- розбіжність між наявними уявленнями і поведінкою, відповідним цим уявленням [63].

Незважаючи на те, що багато вчених вказують на важливість дослідження вікових закономірностей розвитку економічної свідомості, в даний час не існує закінченої концепції, яка б відображала внутрішню логіку її розвитку, узгоджену з психологічними особливостями дитячого віку.

При розробці моделі формування економічної свідомості у віковій психології використовують різні теоретичні положення, зокрема принципи вивчення дитячого розвитку Л.Виготського та Дельконіна, концепцію психічного розвитку В.Мухіної, Л. Обухової, концепція розвитку спонукальної сфери Д.Б. Ельконіна,

Як зазначає Г.Галкіна (1999), вікові закономірності формування економічної свідомості слід визначати, відповідно до вищевказаних концепцій, спираючись на наступні припущення:

- структура економічної свідомості є інваріантною, а зміст її компонентів збагачується, розширюється і ускладнюється при переході від однієї вікової сходинки до іншої;

- на кожному віковому етапі можна виділити «домінуючий» і «западаючий» компонент економічної свідомості, що визначається віковими психологічними особливостями: домінуючим компонентом на кожному віковому етапі стає той, який найбільш тісно пов'язаний з основним психологічним новоутворенням;

- протиріччя, що виникають між переважаючим і «западаючим» компонентом, «виводять» останній на домінуючі позиції в наступний віковий період. У кожному періоді можна виділити специфічний механізм подолання виникаючих протиріч між переважаючим і «западаючим» компонентами [10].

Інваріантна структура економічної свідомості (або її передумови) спостерігається в дошкільному, молодшому шкільному та підлітковому віці, але при переході від віку до віку кожен з її компонентів представлений на якісно вищому рівні.

Так, вже в дошкільному віці можна відзначити сформованість передумов економічної свідомості відповідно до трьох його компонентів: когнітивного, мотиваційно-ціннісного, поведінкового. У цьому віці у дітей формуються елементарні уявлення про гроші і покупки, які виражають когнітивний компонент економічної свідомості. Як зазначає І. В. Грошев, функції грошей діти починають розуміти з чотирьох років. Порівняно рано (з 5 років) діти починають розрізняти магазини за торговою орієнтацією, асортиментом та вартістю товару. Молодші діти вважають, що магазини фіксують ціну товарів на тому рівні, який відображає їх внутрішню цінність. До кінця дошкільного віку з'являється обізнаність про наявність «дорогих» магазинів.

Діти у віці 4-6 років, в основному, не мають вірного уявлення про походження грошей (наприклад, дитина думає, що банк видає гроші будь-кому, хто попросить про це). Або ж діти вважають, що здача, яку дає продавець після покупки товару, і є джерелом отримання грошей.

Передумови мотиваційно-ціннісного компонента економічного свідомості починають формуватися вже після 3-х років і виражаються в особливому ставленні до «свого» і «чужого», що стає основою для формування ставлення до власності в більш старшому віці. У старшому дошкільному віці у дитини інтенсивно формується оцінка економічних явищ, яка при цьому має слабкий вплив на поведінку дитини. Наприклад, дошкільнята, згідно результатів опитувань, думають, що бути бережливим, терплячим і не піддаватися спокусі витратити гроші – це «добре». Однак, незважаючи на те, що діти визнають

цінність економної поведінки, самі вони, якщо і отримують гроші від батьків на кишенькові витрати, то не прагнуть накопичувати їх.

До кінця дошкільного віку протиріччя між передумовами мотиваційно-ціннісного компонента, які на цьому етапі інтенсивно розвиваються, і відсталими в розвитку передумовами когнітивного компонента виражається в мотиваційно-ціннісній «зарядженості» для дитини економічних об'єктів і явищ при низькій їх свідомості.

Діти старшого дошкільного віку знайомі з назвами різних професій, але не зовсім точно усвідомлюють значення кожної з них; наприклад, недостатньо розуміють роботу менеджера, хоч це слово уже є у словниковому запасі. Діти розуміють призначення торгових закладів, стараються бути економними та ощадливими, але усвідомити правила економічної діяльності їм ще важко. Більшість дошкільників не знає, як поводитися з грошми, як їх витратити економно. Діти осмислюють пов'язані з економікою риси: бережливість, ощадливість, працьовитість; починають формуватися навички раціональних дій. У дітей розвинені навички економного витрачання і використання матеріалів, бережливе ставлення до речей, іграшок, посібників.

Так, Л.Н.Галкіна зазначає, що ігрова активність дітей засвідчує наявність у них досить серйозних міркувань про реалії сьогоденного життя, економічні процеси. Як зазначає автор, найпоширенішими серед них є ідеї про вартість товару, про особливості ціноутворення, про шляхи грошових потоків, про види грошових одиниць і зокрема про валюту, про можливості батьків щодо забезпечення потреб сім'ї [10].

Механізмом подолання протиріч у системі дитячих розумінь є робота по формуванню у дітей пізнавальної активності та допитливості. Як зазначає Ж.А. Жиліна (2009) ефективність цього механізму чітко простежується при

роботі з дітьми по формуванню економічних понять, системи уявлень про ціноутворення та споживання товарів [21].

Отже, дошкільний вік це один із сприятливих періодів становлення економічної свідомості. Тому в сучасній науково-педагогічній літературі приділяється значна увага проблемі формування цього конструкту у дитячій свідомості.

1.4. Розвиток економічної свідомості дітей у процесі сімейного виховання

Економічна соціалізація – складний процес, який залежить від багатьох змінних. Одним із важливих питань, яке виникає перед педагогічною і психологічною наукою є вплив на цей процес основних інститутів соціалізації: сім'ї, школи, дитячого садка. Кожна із цих структур має свої особливості функціонування та специфіку впливу на суб'єктів соціалізації.

Поглянемо на специфіку та особливості виховного впливу сім'ї. Аналізуючи це питання науковці (Т.Михайлова) перш за все наголошують на первинності соціалізуючого впливу. Саме в сім'ї започатковуються усі процеси соціалізації. Другою особливістю батьківського впливу є його більша природним та наближеність до душі дитини, її розуміння, ставлення, досвіду. Ще однією особливістю є вищий рівень суб'єктності, який може забезпечити сім'я для розвитку дитини. У колективі сім'ї дитина яскравіше бачить дію економічних законів і активно долучається до них [40].

Обговорюючи питання виховання дітей у сім'ї Д. І.Струннікова наголошує, що старший дошкільний вік – сприятливий періодом розвитку економічної свідомості [53]. Спираючись на аналіз змісту ігрової діяльності дітей, їхніх розмов і запитань, автор зазначає, що у дитячій поведінці чітко простежується цікавість дітей до питань економічного характеру. На думку

психолога, це зумовлено тим, що життя сім'ї включає систему економічних взаємозв'язків і процесів. Як член сімейного колективу дитина зустрічається із їх виявом і функціонуванням. У сім'ї вона набуває первинний економічний досвід. Тому закономірно, на думку автора, доречно вчасно розпочинати здійснення економічної освіти дітей, що допоможе їм систематизувати свої уявлення про світ, зрозуміти економічні процеси і явища, і, врешті-решт, побудувати власну поведінку відповідно до дії економічних законів.

Економічний досвід, набутий дитиною у різних видах активної життєдіяльності у лоні сім'ї, – першооснова раціональної економічної поведінки дитини у майбутньому. Адже людина засвоює економічний досвід суспільства, соціальні та економічні цінності. Важливу роль у процесі сімейного виховання набувають зразки батьківської поведінки. Батьківська модель економічної поведінки у сім'ї, на думку Д. І. Струннікової [53], є важливим чинником економічної соціалізації дошкільників, їх сприйняття функцій власності та грошей. Обговорюючи шляхи надходження бажаної інформації від батьків до дитини є психологи виокремлюють діяльність спілкування (М.І.Лісіна, Л.Загік, Н.Іванова).

Обговорюючи питання формування економічної свідомості у період дошкільно дитинства психологи виокремлюють три явища: економічне виховання, економічна освіта, економічна грамотність [40, с.96]. Якщо у першому і другому випадку мова йде про організовану цілеспрямовану діяльність виховного спрямування, то у третьому випадку мова йде про психологічні реалії самої дитини.

Економічна грамотність, на думку Т. Мельничук (2017), це засвоєння економічних знань, умінь та навичок у сфері економічних процесів життєдіяльності особистості у суспільстві. Не так давно, у науковій літературі почав використовуватися новий термін – економічні компетенції., як результат

економічної освіти дітей [40]. На думку Н. Грама (2002), цей термін включає обізнаність дитини з економічними поняттями, розуміння нею споживчого змісту економічних процесів, їх раціонального, вартісного, ціннісного змісту. Крім того вказується на включення у його структуру елементарних умінь і навичок економічної діяльності [15, с. 89]

На перших етапах формування економічної свідомості, засвоєння знань відбувається нерозривно із усвідомленням самого себе як суб'єкта системи економічних відносин. Через сприйняття казок, фільмів, розповіді батьків діти знайомлять з питаннями грошей, власності, бідності і багатства. Тому можна констатувати, що розвиток економічної свідомості обумовлений мікросоціальними процесами. В основу вивчення економіки з дітьми покладено родинну економіку, адже на нашу думку, тільки на її прикладі можна ознайомити дітей практично з усіма економічними категоріями, до того ж, показати роль дитини в економічних стосунках в сім'ї.

Важливу роль у формуванні економічної свідомості та самосвідомості дітей відіграють наступні чинники

- чинник соціально-економічного статусу сім'ї, зокрема статусу економічного, який пов'язаний з доходами сім'ї, її фінансовими можливостями, наявністю матеріального ресурсу, часу на відпочинок;
- економіко-психологічні показники сім'ї : економічна ідентичність батьків, система цінностей і установок батьків, особливості їх економічних знань;
- чинники демографічні : склад сімейного об'єднання, розмір, тип проживання (місто-село), соціальні особливості сім'ї та кожного із її членів.

Сім'я – основа усіх соціалізуючих впливів. Протягом багатьох тисячоліть саме моделі родинно-батьківської поведінки лягали в основу системи уявлень дітей про економічні закони та особливості їхнього функціонування. За нашим

розумінням, так відбуватиметься і надалі, але сучасні реалії значною мірою змінили цей процес. Якщо раніше діти були дотичними у сім'ї не лише до процесів споживання, а й виробництва, то тепер вони знайомі з професіями батьків віддалено. Діти, у переважній більшості, не можуть бачити реальні наслідки трудової діяльності дорослих, головним наслідком якої, у свідомості дитини, виступають лише гроші. Ця ситуація не може не змінювати процеси розуміння та незважаючи на це саме в сім'ї дитина отримує реальні зразки узгодження виробництва і споживання.

Батьки допомагають дитині зрозуміти необхідність трудової діяльності, її наслідки, усе розмаїття професійної і побутової діяльності. Під керівництвом членів своєї родини дитина входить у систему економічних відносин. Вона вчиться бережливо ставитися до матеріальних ресурсів, здійснювати певні операції по їх примноженню, догляду і використанню. У сім'ї дитина отримує перший досвід раціонально споживання, ознайомлюється з основами здійснення споживчих виборів, способами їх здійснення. У сім'ї дитина знайомиться і з більш складними соціально-економічними реаліями, зокрема із такими явищами, як бідність і багатство, економічна нестабільність.

Із раннього віку дитина зустрічається із різними економічними проблемами, які постійно обговорюються в сім'ї. Саме життя в сім'ї забезпечує дітям можливість опанувати основи економічних поведінкових стратегій: вибір та споживання продуктів харчування, урахування їхньої необхідності та значущості..

У сім'ї відбувається формування таких особистісних рис дитини, як працелюбність, ощадливість, економність, бережливість. Саме вони лягають в основу зрілої споживчої поведінки людини та її готовності примножувати матеріальні багатства, докладати зусилля для створення умов для свого життя та загального прогресу. Сім'я має значний ресурс у формуванні бережливості: це і

діяльність дорослих по збереженню майна, їх турбота про економне використання продуктів, електроенергії, води. Це і можливості батьків по включенню дітей у домашні справи, організація процесів по самообслуговуванню. Батьки демонструють зразки поведінки по збереженню довкілля.

Отже, сім'я – унікальний інститут економічної соціалізації. Саме у лоні родини дитина знайомиться з основами економічної реальності та вчиться жити у відповідності до економічних законів виробництва і споживання.

1.5. Виховання економічної свідомості дошкільників

Важливою умовою успішної первинної соціалізації дітей є організоване економічне виховання. Це соціалізуючий вплив, метою якого є долучення дітей до економічних реалій життя, набуття ними первинного економічного досвіду, як на рівні розуміння, так і на рівні формування поведінкових реакцій. Як засвідчують педагогічні наукові джерела первинні ідеї економічного виховання були виокремлені ще у роботах Я.А.Каменського. Зокрема, у праці «Материнська школа» автор пропонує не лише привчати дітей до праці, а запобігати ліні та нерозумінню закономірностей виробництва і споживання. У теорії Я.Каменського трудове, економічне, моральне виховання злиті воедино, хоча кожна із ліній має певну специфіку формування у лоні сім'ї.

До питань необхідності трудового і економічного виховання, бережливого ставлення дітей до духовних і матеріальних цінностей зверталися усі класики педагогічної науки – К.Д.Ушинський, А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський. Завдяки багаторічним спостереженням і науковим дослідженням теоретики і практики дійшли висновку, що започатковувати економічне виховання доречно з періоду дошкільного дитинства. На даний час питання економічної освіти

дітей висвітлюються у роботах В.Г. Афанасьєвої, В.С. Дудик, Л.Н. Галкіної, К.Я. Кленог, А.С. Нісимчук, Т.Поніманської, І.Рябової, І.Сасової, О.Саламатова, А.А. Смоленцевой, А.Д. Шатової, Б.П. Шемякіна. У одних роботах питання економічного виховання пов'язують із трудовим вихованням, у інших із проблемами морального чи, навіть, ідейно-політичного виховання.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що на сьогодні у педагогічній науці використовується і розробляється декілька понять, основними з них є економічне виховання та економічна освіта. Вони мають різне змістове навантаження та різну логіку використання у дошкільній педагогіці. Крім термінів «економічне виховання» та «економічна освіта», використовуються такі як «економічне мислення», «економічний світогляд», «економічна свідомість», «економічна поведінка». Кожне з них також може мати різне змістове навантаження. Наявні визначення цих термінів можуть бути досить різними.

Під економічним вихованням розуміється систематичне засвоєння дітьми економічних знань, формування у них найпростіших суспільства умінь, навичок, потреб здійснювати елементарну споживчу поведінку відповідно до соціально-економічних принципів і норм, що сформувалися в даному суспільстві.

Зіставляючи два терміни, науковці доходять висновку, що термін «економічне виховання» є ширшим за термін «економічна освіта». Визнається, що економічна освіта є ядром економічного виховання. Економічна освіта передбачає засвоєння дітьми певної суми економічних знань. Різними аспектами економічної освіти займалися В. Г. Гур'янова, А.Такринський, І.Т. Клячко, Л. Лебедева, Р. Лук'янова, В. Соколинский, А. Черногоров і ін.

Ю.В. Похомова, Т.К. Зілотова відзначають, що для формування основ економічної свідомості дітей дошкільного віку в процесі освітніх ситуацій

особливу увагу необхідно зосередити на формуванні уявлень дітей про дотримання принципу справедливості і чесності, оскільки в умовах кризової економіки вони можуть видозмінюватися у напрямку користолюбства та егоїзму.

Виокремлюють декілька завдань економічного виховання:

- формування первинних економічних уявлень дітей про економічні реалії життя;
- виховання поваги до праці, бережливого ставлення до різних матеріальних цінностей, усвідомлення того, що праця основа життя і всі цінності є її результатом;
- виховання любові до праці, працелюбності, бережливості;
- формування розумних економічних потреб, уміння співрозміряти потреби і можливості

За висновками вчених економічне виховання дітей краще всього починати зі старшого дошкільного віку. Його організація повинна здійснюватися комплексно, тобто у цьому процесі повинні приймати участь як вихователі дитячого садка, так і батьки.

На думку Н.Беляєвої (2008), до основних педагогічних умов економічного виховання можна віднести.

- наявність цілісного образу процесу, діяльності, педагогічних критеріїв, очікуваного результату;
- формування виховного середовища, яке спрямоване на розвиток морально-економічних якостей, які забезпечує формування таких якостей як ефективність, бережливість, відповідальність;
- наповнення різних видів діяльності дітей даними про економічну життєдіяльність людей, суспільства, сім'ї та формування на цій на цій базі позитивних норм і цінностей;

– взаємодія дитячого садка і сім'ї у формування економічного виховання у дітей [7].

У роботах Ю.К. Бабанського, А.Смирнової, Г.Щукіною ми зустріли виокремлення п'ять груп методів економічної освіти:

- 1) методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності дітей;
- 2) методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності;
- 3) методи організації взаємодії і нагромадження соціального досвіду
- 4) методи розвитку психічних функцій, творчих здібностей і особистісних якостей дітей
- 5) методи контролю і діагностики ефективності навчально-пізнавальної діяльності.

Отже, період старшого дошкільного віку є не лише найбільш первинною ланкою економічної соціалізації, а й достатньо сприятливим для реалізації завдань економічного виховання

Висновки до першого розділу

Сучасні процеси соціально-економічного розвитку в Україні є надзвичайно складними і суперечливими. Навчитися жити в умовах ринкової економіки – складне завдання як для дорослого населення, так і для сучасної молоді. Основою її успішної соціалізації є належне функціонування і розвиток економічної свідомості.

Життя людини у соціумі має багато ліній і переплетінь. Протягом тисячолітньої історії людського суспільства відбулося виокремлення різних аспектів співжиття людей на землі. Одним із них є економічна складова: налагодження обміну товарами і послугами, їх виробництво і споживання;

розробка новітніх технологій налагодження зв'язків на міжконтинентальному, міждержавному та інших рівнях.

Питання сутності економічної свідомості виокремлюється і вивчається у лоні багатьох наук. У економіці це поняття трактується як форма суспільної свідомості. У психології – як психологічного утворення, яке забезпечує розуміння людиною, та продукування нею економічних зв'язків з найближчим та більш віддаленим оточенням.

Характерними особливостями сучасної економічної свідомості є наявність у ній певних деструктивних тенденцій. Зокрема виокремлюють такі характеристики як псевдореалістичність, інфантилізм, парадоксальність (О. Філіппов, Д.Китова С.В. Ковальов). Вони вказують на схильність людей сприймати економічні закони на примітивному рівні, установка на споживчу рівність у поєднанні із позаекономічним підходом до власного бюджету. Закономірно, що існування таких дисгармоній не можуть не викликати суспільних розбалансувань, виникнення відхилень у споживчій поведінці. Відповідно все це актуалізує пошуки не лише у економічній площині, а й у системі виховної роботи з населенням взагалі і, особливо, з дітьми та молоддю.

Аналітичний огляд дозволяє стверджувати, що у переважній більшості робіт цього спрямування наголошується ідея про онтогенетично пізні виокремлення конструкту. Економічна свідомість виникає за умови входження людини у різні фази відтворення: виробництво, споживання, розподіл, обмін (за О.В. Філіпповим, С.В. Ковальовим). Витоки економічної свідомості, на думку вчених лежать у лоні дошкільного дитинства (В.Кудрявцев, В. Москаленко [43-43], Є. Щедрина, А. Berti, А. Lewis, К. Schussler і ін.).

Вивчення вікової генези економічної свідомості здійснено у роботах вітчизняних і зарубіжних досліджень. Відносно самостійною лінією аналізу є роботи педагогічного спрямування. У них піднімаються питання економічного

виховання та становлення особистості: економічна освіта дітей (Н. Пасічник [45], А.Смоленцева [53], Т. Мельничук [40]); розвиток елементарних передумов економічної культури (Є.Курак); розвиток економічної соціалізації дітей дошкільного віку (Н.Клімов [29], Є.Козлова, Г. Григоренко); долучення дошкільників до основ економіки, забезпечення для них початкової економічної освіти як вагомого чинника економічної соціалізації, який детермінує формування ставлень дитини до ціннісних надбань суспільства як матеріального, так і духовних сенсу (А.Шатова [61-62]); формування у дітей дошкільного віку знань про економічні реалії.

Отже, період дошкільного дитинства, з його активною економічною соціалізацією, є сенситивним для формування основ економічної свідомості.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ДОСЛІДНА РОБОТА ПО ВИХОВАННЮ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Методологічні та методичні основи дослідження економічної свідомості дітей

Виходячи з теми нашого дослідження та на підставі виокремлених завдань емпіричного характеру ми й здійснювали нашу подальшу розробку означеної проблеми. На цьому етапі ми поставили перед собою наступні завдання:

1. Визначити рівень сформованість педагогічної компетентності вихователів дошкільних установ у сфері розвитку економічної свідомості дітей та їх економічного виховання;
2. Проаналізувати особливості уявлень і ставлень дітей до економічних явищ;
3. Простежити особливості споживчої поведінки дітей;
4. Проаналізувати ставлення дошкільників до грошей.

Для вирішення першого завдання ми розробили опитувальник для вихователів дитячого садка, який дозволяв виявити особливості уявлень і ставлень педагогів до проблеми розвитку економічної свідомості дітей. Опитувальник містив п'ять запитань. Кожне з них передбачало мотивування висловлених позицій та їх вибір із запропонованих. Частина з цих питань стосувалися уявлень педагогів про співучасть у процесі економічного виховання двох соціальних інститутів: сім'ї і дошкільної установи. Одне з завдань опитувальника передбачало оцінювання вихователями власної компетентності, щодо роботи з дітьми з питань розвитку економічної свідомості. Для оцінювання використовувалася 5 бальна шкала.

Для вирішення другого завдання ми використали у дослідженні метод бесіди з дітьми та їх батьками. Робота спрямовувалася на аналіз поведінкових, когнітивних та мотиваційних компонентів економічної свідомості дітей. При цьому передбачалося вивчення рівня співпадінь у судженнях дітей і їх батьків з питань економічного досвіду дітей. Крім того використовувався метод шкальних технологій для встановлення рівня сформованості бережливого ставлення дітей до власних речей (іграшок, книг, іграшок).

Для перевірки когнітивної складової економічної свідомості дітей ми застосували метод експерименту. У дослідженні використовувалися два експериментальні сюжети. У першому - дітям необхідно було показати на картинці предмет, який має відношення до економічного життя і позначається певним терміном, який озвучував експериментатор. У другому завданні передбачалося застосування діти тих же понять, але в активному мовленні.

Дослідження проводилося у одній із дошкільних установ м. Сарни. У роботі брали участь 16 вихователів, 28 дітей та їхні батьки. Експериментальне дослідження проводилося протягом 2019-2020 р.р. Формувальний етап дослідження здійснювався у період послаблення карантину з серпня 2020 по жовтень 2020 р. включно.

2.2. Особливості розвитку основ економічної свідомості у старшому дошкільному віці

Своє емпіричне дослідження ми розпочали із вивчення готовності вихователів до проведення виховної роботи з дітьми щодо формування їх первинних економічних компетенцій. Ми враховували, що основні зміни у свідомості дітей відбуваються перш за все під вплив авторитетних дорослих - їхніх батьків та вихователів. Два найближчі до дитини соціальні інститути (сім'я і дошкільна установа) забезпечують як накопичення дитиною первинної

системи економічних уявлень, так і набуття ними первинного економічного досвіду. Саме батьки і вихователі готують дитину до реалізації програм виваженої споживчої поведінки. На підставі цих міркувань ми розпочали вивчення питання сформованість педагогічної компетентності вихователів дошкільних установ у сфері розвитку економічної свідомості дітей . Як відомо, любий аспект психологічної готовності до професійної діяльності буде включати декілька компонентів. Центральне місце серед яких, займатиме мотиваційний та когнітивний компонент. Щоб успішно виконувати завдання по економічному вихованню дітей педагог повинен, перш за все, прийняти ідею власної професійно зумовленої відповідальності за процес становлення економічної грамотності дітей. Він повинен усвідомлювати своє місце у розвитку цього аспекту дитячої свідомості та поведінки. Тому ми провели опитування «Психологічна готовність до економічного виховання дітей», яке передбачало діагностику варіативних позицій.

Зокрема, вихователям були поставлені наступні запитання:

1. На вашу думку, хто повинен займатися розвитком економічної свідомості дітей і їх поведінки?
2. З якого віку необхідно розпочинати роботу по ознайомленню дітей із економічними законами співжиття у суспільстві?
3. Який із соціальних інститутів : сім'я чи дошкільна установа несуть більшу відповідальність за розвиток економічної свідомості дітей?
4. Чи існує необхідність у формуванні споживчої поведінки у період дошкільного дитинства?
5. Оцініть свою готовність до реалізації завдань економічного виховання дітей за 5 бальною шкалою
6. Які труднощі ви відчуваєте при реалізації завдань розвитку економічної свідомості дітей?

В опитуванні брали участь педагоги, які мають педагогічну освіту та стаж роботи не менше 3-років. Отже, проаналізуємо уявлення і ставлення педагогів до проблем економічного виховання дітей. Як показало опитування, більшість педагогів (68,7 відсотків) вважають, що стан економічної свідомості дитини дошкільного віку залежить від впливу обох соціальних інститутів: і сім'ї, і дитячого садка. Уточнюючи свої позиції у процесі подальших бесід вони зазначали, що дошкільна установа має більше можливостей у систематизації економічних знань дітей, їх розширенні та уточненні. У той час як сім'я наближає дитину до реалізації економічних процесів, забезпечує вправлення у формуванні первинних споживчих виборів, набутті досвіду придбання товарів.

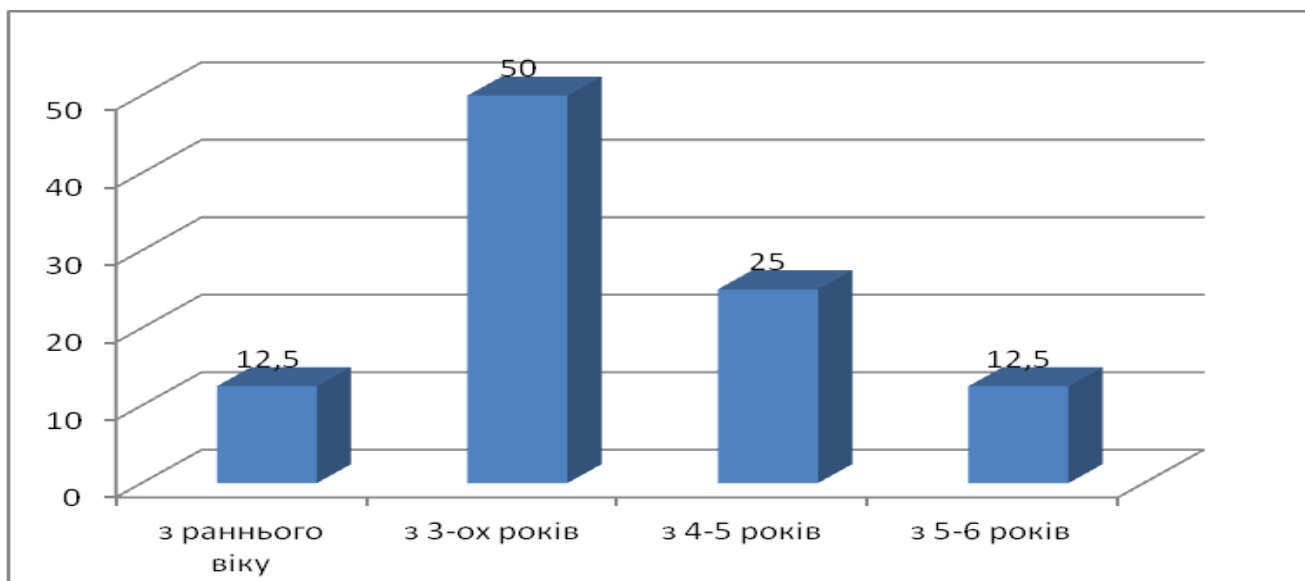

Рис.2.1. Кількісне наповнення підгруп за критерієм відповідальності основних соціальних інститутів за економічне виховання

Все ж, здійснюючи оцінювання участі батьків і вихователів у формуванні економічної свідомості дітей, усі опитані вказали, що основна відповідальність за наслідки соціалізуючих впливів лежить на членах родини. Сама батьки

повинні забезпечити належний і своєчасний розвиток свідомості і поведінки дитини.

Більш варіативними виявилися позиції, щодо початку економічного виховання. Як видно з рисунку 2.2., половина опитаних (50 відсотків) вважає, що найкраще цей процес розпочинати із 3-х річного віку.

Рис.2.2. Кількісні показники розподілу позицій щодо початкового етапу роботи по вихованню економічної свідомості дітей

Мотивуючи свою позицію, педагоги пояснюють, що з цього віку у дітей з'являється здатність зрозуміти первинні основи обміну, грошей, купівлі і продажу. Тобто за основу своїх позицій педагоги виокремлюють стан когнітивної сфери дітей. Близькі за змістовим значенням є і позиції четвертої частини учасників (25 відсотків) опитування, які вказали на середній дошкільний вік. Вони наголошують, що відносно цих дітей, ідеї розвитку економічної свідомості уже включені у систему програмних вимог і це є важливим процесом загальної соціалізації дітей.

На ранній вік, як початковий етап розвитку економічної свідомості вказали лише декілька учасників опитування (12,5 відсотки). На їхню думку,

дитина повинна вчитися бережливо ставитися до речей, розуміти їх цінність і обмеженість батьківських ресурсів. Отже у цьому випадку мотиваційним підґрунтям позицій педагогів є уже не інтелектуальна сфера дитини, її можливість розуміти сутність процесів, а критерій бережливого ставлення. Обговорюючи висловлені позиції вихователі наводять приклад, який, на їхню думку, підтверджує правомірність їхніх позицій.

Спостережувана ситуація відбувалася у відділі іграшок. До магазину зайшла мама із 3-річною дитиною. Побачивши іграшки, дитина збадьорилася. Почала торкатися різних іграшок, брала їх до рук, гратися. Врешті, у її руках опинилися 3 різні предмети: дві ляльки і набір з іграшковим посудом. На прохання продавця і мами залишити іграшки, дитина розгнівалася, почала голосно кричати, тупотіти ногами. Після чого впала на підлогу і забилася в істеричному кричі. Спостерігаючи цю ситуацію, вихователь (Ірина Сергіївна), який у подальшому приймав участь у опитуванні, зазначив, що, якби батьки раніше пояснили дитині особливості поведінки в магазині та обговорили питання можливості-неможливості придбати речі, ця б ситуація не виникла. Забігаючи наперед зазначу, що основний принцип виховного підходу, який допоміг би вирішити вказану ситуацію, є принцип переключення.

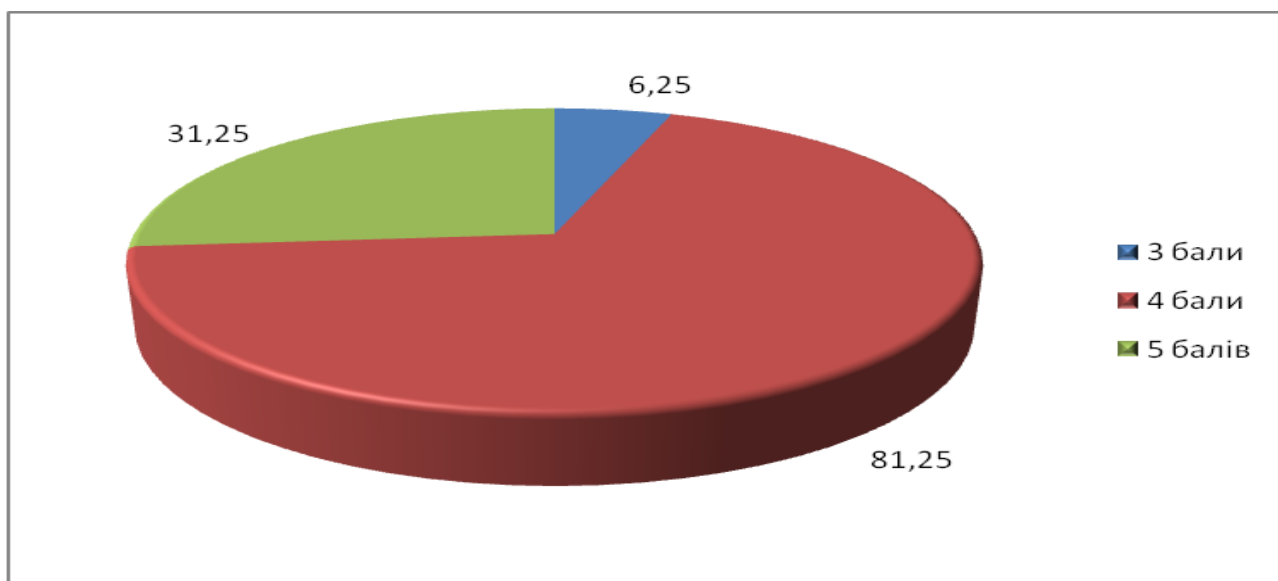
Позиція щодо пізнього початку роботи по вихованню економічної свідомості, як видно з рисунку 2.2. теж були виокремлені невеликою підгрупою учасників опитування (12,5 відсотка).

Отже, підсумовуючи думки наших респондентів зазначимо, що більшість вихователів (75 відсотка) схиляються до думки, що сенситивний період початку виховного процесу з питань економічного розвитку є молодший та середній дошкільний вік.

Питання про формування споживчої поведінки дітей дошкільного віку не викликало дискусії. Усі опитані зазначили, що дитина уже з дошкільного

дитинства повинна набувати первинний досвід правильної споживчої поведінки. Вихователі вважають, що діти повинні вчитися вибирати товари, зважувати їх зовнішню принаду і необхідність придбання, долучатися до процесу придбання товару.

Одне із питань опитувальника ми спрямували на вивчення рефлексивних процесів педагогів, їх вміння оцінювати рівень своєї компетентності у сфері організації виховної роботи по розвитку економічної свідомості дітей. Як зазначалося в методиці ми скористалися для реалізації цієї мети 5-ти бальною шкалою. На рис 2.3. фіксується, що більшість вихователів (81,25 відсотка) оцінюють свою педагогічну компетентність по питанню економічного розвитку дітей на 4 бали. Цей показник вказує на досить високу міру особистісного визнання міри готовності до роботи з дітьми.

Рис. 2.3. Результати рефлексивного оцінювання вихователями готовність до реалізації завдань економічного виховання дітей (у %)

Зазначимо, що найвищий рівень готовності визнала лише третина наших опитаних (31,2 відсотки). Вважаємо, що на вибір показника самооцінки вплинула загальна закономірність функціонування моральної та особистісної

самосвідомості у дорослому віці. Люди прагнуть демонструвати свою скромність, тому не часто при самооцінюванні обирають найвищі позиції.

Обговорюючи труднощі у реалізації проблем економічного виховання дорослі зупинилися на наступних питаннях: відсутність належної кількості методичних матеріалів з цього напрямку виховної роботи; суперечливість у методичних рекомендаціях, відсутність матеріалів по налагодженню співпраці з батьками вихованців з цього питання, недостатня кількість дидактичних і ігрових атрибутів, які можна було б використати у роботі з дітьми. Найчастіше, із означених позицій, звучала думка про недостатність методичного супроводу лінії економічного розвитку дітей.

Перейдемо до вирішення другого завдання нашого емпіричного дослідження. На цьому етапі ми спробували проаналізувати рівень сформованості поведінкових, когнітивних та мотиваційних основ економічної самосвідомості дітей. З цією метою були проведені опитування вихователів, дітей та їхніх батьків щодо економічних питань. При цьому ми передбачили вивчення рівня співпадінь у судженнях дітей і їх батьків. Це дозволяло констатувати рівень об'єктивності дитячих суджень, адже відомо, що діти досить часто фантазують, видаючи бажане за дійсне.

У роботі з батьками та вихователями ми використали шкальну технологію для оцінки ними рівня бережливого ставлення дітей до предметного світу (перш за все до іграшок, книг та власних речей). Як видно з таблиці 2.1, і вихователі, і батьки оцінили схильність дітей дбайливо ставитися до власних речей по середніх значеннях шкали. Середній показник по вибірці 3,2 бала (із 5 можливих).

Таблиця 2.1.

Показники оцінювання дорослими бережливого ставлення дітей до власних речей

№	Ім'я дитини	Показники бережливого ставлення дітей до власних речей (у балах)		
		батьківська позиція	оціночні судження вихователів	середні значення
1.	Сергій О.	2	3	2,5
2.	Влад Р.	6	4	5
3.	Коля Ш.	4	4	4
4.	Олег Б.	3	2	2,5
5.	Олександр	4	4	4
6.	Петя К.	3	4	3,5
7.	Діана К.	4	4	4
8.	Алла Ш.	5	3	4
9.	Галя Б.	4	3	3,5
10.	Дмитро Б.	4	3	3,5
11.	Сашко О.	3	3	3
12.	Оксана О.	3	2	2,5
13.	Ольга Д.	6	4	5
14.	Діма К.	2	3	2,5
15.	Тарас П.	3	2	2,5
16.	Павло Д.	3	2	2,5
17.	Борис Ч.	2	2	2
18.	Саша І.	3	3	3
19.	Ганна Ч.	4	2	3
20.	Михайло В.	4	3	3,5
21.	Яша К.	3	3	3
22.	Інга Р.	4	5	4,5

23.	Інна Г.	4	2	3
24.	Дмитро К.	3	4	3,5
25.	Алла Ш.	4	2	3
26.	Діана К.	3	3	3
27.	Василь Б.	3	1	2
28.	Дмитро Б.	3	2	2,5
29.		3,5	2,9	3,2

Співставлення оціночних суджень батьків і вихователів показує наявність певної відмінності у їхніх баченнях поведінки дітей. Середня оцінка бережливого ставлення дітей до речей у оціночній шкалі батьків склала 3,5 бали, у той час як позиції вихователів більш критичні. І відповідно середній показник 2,9 бали.

Свою бесіду із дітьми ми розпочали із встановлення частоти відвідування ними магазинів. Це питання ми обрали не випадково, оскільки у магазині дитина має можливість простежувати рух товарів, знайомиться із їх вибором, мотиваційними підставами вибору товару, здійсненням операцій розрахунку.

Як видно з таблиці 2.2 лише незначна частина дітей не відвідує магазини. Таку позицію задекларували 10,7 відсотків дітей. Підтвердили істинність цього твердження лише 3,6 відсотків батьків. Основним критерієм батьківських позицій щодо небажання включати дітей в економічні процеси через відвідування магазинів є пандемічна ситуація у країні. Батьки зазначають, що раніше вони часто брали дітей до магазину, тепер відмовилися у зв'язку з карантинном.

Все ж, більшість дітей нашої групи продовжують бувати в закладах торгівлі досить часто. Дві перші позиції, подані у таблиці (критерії «щодня» і «часто»), вказують, що цей тип споживчої поведінки визнали більшість дітей

(67,9 відсотка). На думку батьків підгрупа дітей з таким соціальним досвідом охоплюють 78,5 відсотків вибірки.

Таблиця 2.2.

Відповіді на питання «Чи часто ти буваєш у магазинах?»

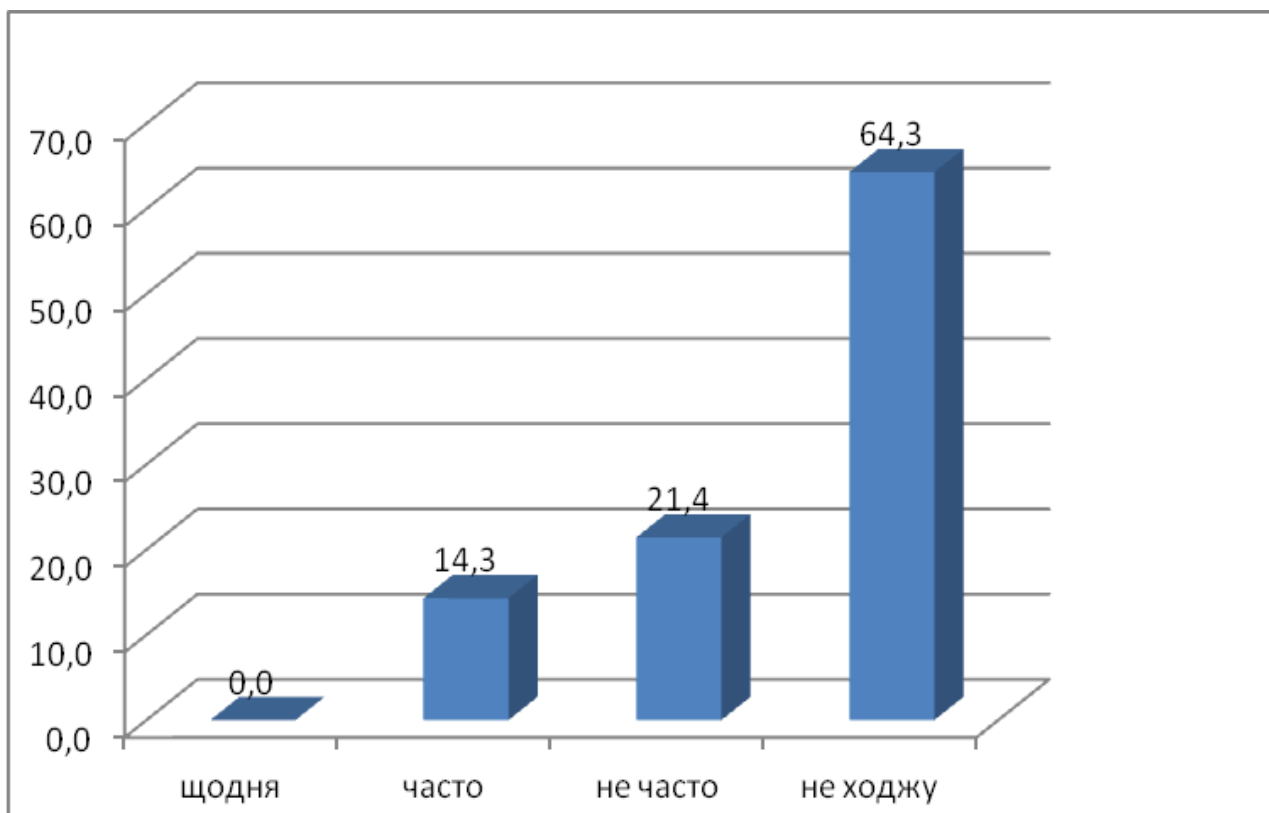
Показник відвідувань магазину	частоти дітьми	Кількісні показники визнання частоти відвідування дітьми магазинів (у%)	
		діти	батьки
щодня		14,3	21,4
часто		53,6	57,1
рідко		21,4	10,7
не ходжу		10,7	3,6

Це значить, що споживча поведінка є актуалізованою і чітко усвідомлюваною дітьми. Закономірно, що за цих умов дитина матиме і широкий спектр знань про економічні процеси, і набуває первинні навички економічної поведінки.

Опитування показало, що простежується певна невідповідність між задекларованими позиціями батьків і дітей. Доросли вказують на більш інтенсивне доручення дітей до покупки товарів. На нашу думку, заперечні відповіді дітей по цьому питанню можуть свідчити про пасивну позицію дитини у процесі покупки товарів. Тому у їхній свідомості ці процеси не виступають актуалізованими чи вартими уваги.

Діти дошкільного віку у силу своїх вікових особливостей мають досить обмежені можливості діяти самостійно у соціальному просторі. Все ж ми спробували подивитися, чи мають вони досвід активної споживчої поведінки. Чи доводиться їм самотужки здійснювати вибір товару. Як видно з рисунку 2.4.

більше половини дітей (64,3 відсотка) до магазину самостійно не ходять. Ще 21 відсоток дітей групи роблять це лише зрідка.

Рис.2.4. Чи відправляють тебе батьки за покупками самостійно?

Про можливість часто бувати самостійно у магазині вказали лише 14,3 відсотка дітей. Як зазначають їхні батьки продуктові магазини знаходяться поруч із домом і вони можуть простежувати за пересуванням дитини з вікна квартири. Як бачимо, батьків хвилює не стільки поведінка дітей у магазині, як необхідність зберігати контроль за ними на вулиці. Ми цілком погоджуємося з обережною позицією батьків, оскільки в сучасних умовах за межами дому на дитину чатує велика кількість несподіванок і небезпек.

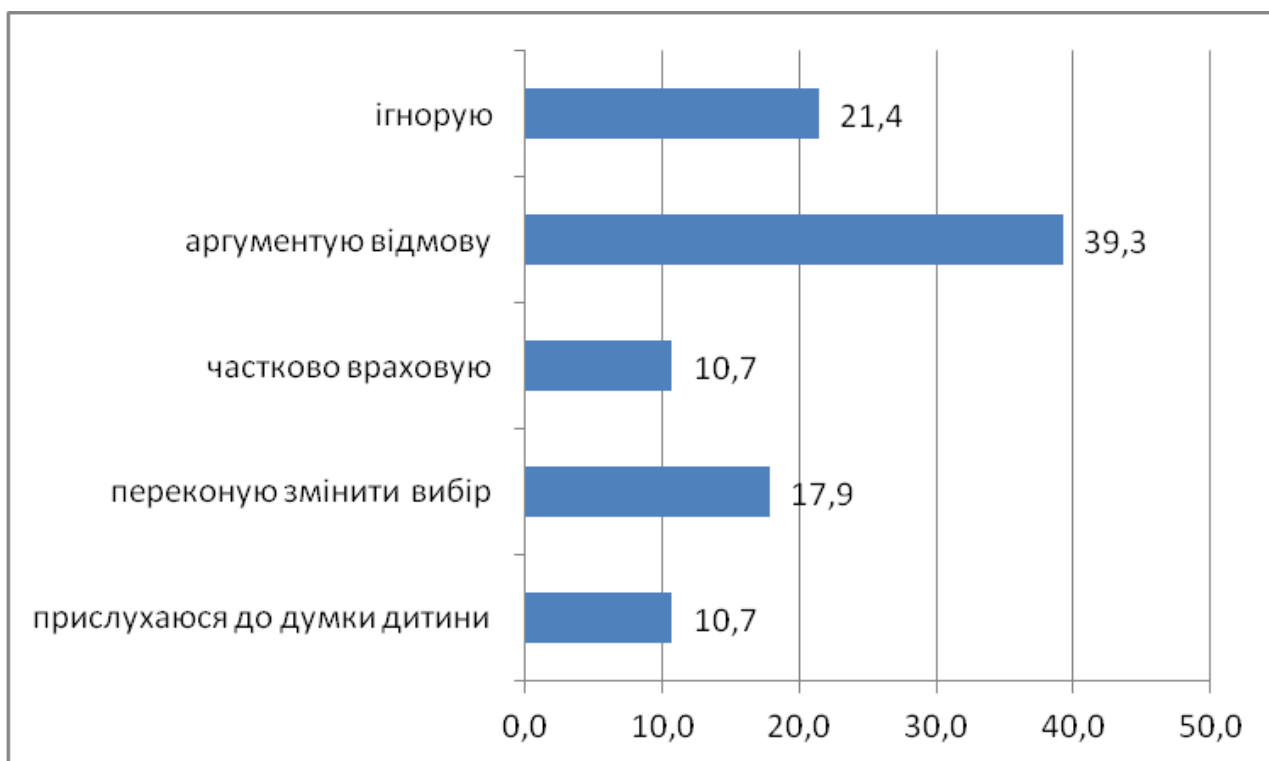
Тому на нашу думку, більш зрілою є поведінка батьків, яка передбачає залучення дітей до процесу вибору товару під час спільного відвідування торгових центрів. За цих умов, дитина має можливість познайомитися з

мотиваційними основами вибору, такими як необхідність, корисність, привабливість, ціна, виробник (бренд), якість та особливістю прийняття споживчого рішення. У процесі такої взаємодії із батьками і різноманітними товарами дитина простежує і логіку перцептивних процесів. Дитина дізнається як перевірити, чи свіжий хліб, м'ясні продукти, консервована продукція. Таким чином спільні походи до магазину з батьками мають цінність для набуття дитиною споживчого досвіду, який є одним із важливих елементів її економічної свідомості. Тому поглянемо на відповіді дітей, щодо їхньої участі у виборі товарів. Фактично більшість дітей (75 відсотків) сказали, що допомагають батькам обирати товари. Відповідаючи, частина дітей називала різні продукти, які вони приносять до маминої корзини. Зазначимо, що мова йде не лише про солодощі. Діти, які постійно відвідують з батьками магазин, знають, де знаходяться ті чи інші товари і вправно виконують вказівки дорослого чи радяться з ним щодо своїх ініціатив.

Проводячи спостереження у продуктових магазинах, ми дійсно спостерігали таку поведінку дітей та все ж, нам цікаво було дізнатися як ставлення дорослих до такої участі дітей у купівлі товарів. Тому ми спробували простежити на скільки батьки готові до такої співпраці із дітьми дошкільного віку. З цією метою батькам було запропоновано дати відповідь на питання «Як ви ставитеся до ініціатив дитини при виборі товарів?». Використавши контент-аналітичну процедуру ми змогли виокремити п'ять груп батьківських позицій: ігнорування, аргументована відмова, часткове врахування, переконування у доречності зміни вибору, врахування вибору дитини. Співставлення кількісного навантаження цих позицій показало, що найчастіше батьки схильні використовувати стратегію «аргументованої відмови». Саме ця тактика була задекларована у відповідях 39,4 відсотків опитаних. На нашу думку цей тип батьківських реагувань можна віднести до конструктивних, оскільки дитина

знайомиться із певним набором підстав, які необхідно враховувати при покупці товару. При використанні цієї стратегії батьки не здійснюють надмірного тиску на дитину, але й досягають необхідного результату.

Друге місце серед батьківських позицій зайняла стратегія ігнорування. У нашому дослідженні, як видно із рис 2.5 вона прозвучала у відповідях 21 відсотка батьків.

Рис.2.5. Позиції батьків щодо співучасті дітей у виборі товарів

Уже сама назва говорить про те, що думка дитини і її спроби долучатися до справ дорослих відкидаються. Мотивуючи такий вибір батьки посилаються або на незрілість дитячої поведінки та некоректність їх виборів, або ж вказують на стан втоми, заклопотаність часові обмеження у рамках яких відбувається придбання товарів. Закономірно, що стратегія ігнорування є несприятливою для розвитку економічної свідомості дитини.

Третє місце в позиціях батьків займає ідея переконування. Майже кожен п'ятий учасник опитування використовує прийом зміни дитячих виборів під впливом переконання. Ця тактика близька до позицій аргументованої відмови. І у першому і у другому випадку з дитиною розмовляють як з порослою, пояснюючи недоцільність певного вибору та переорієнтування уваги на інші предмети.

Оскільки у процесі опитування було встановлено, що діти, так чи інакше, приймають участь у виборі товарів, ми спробували вивчити змістові аспекти їхньої споживчої поведінки (тобто, що саме дитина вибирає та пропонує батькам для покупки та на що вона орієнтується при виборі товару). Як виявилось, у продуктових магазинах, куди діти ходять найчастіше, найбільш принадним товаром для дітей є солодощі. На наше питання, «Що вони хотіли б придбати», діти обирали саме ці продукти. У реальному житті майже половині дітей часто вдається переконати батьків та отримати бажане. При цьому вони особливо не замислюються над тим наскільки це корисно, чи шкідливо для їхнього здоров'я. При виборі цих продуктів основний дитячий мотив *«дуже смачно»*. Діти зазначають, що солодощі їм подобаються. Отже, у цьому випадку ми маємо справу з ірраціональним споживчим вибором дитини, який за своєю сутністю є переважно емоційно-афективним.

Наступне наше запитання до дітей було спрямовано на вивчення їхніх споживчих переваг при виборі солодощів. Як показало опитування 25,0 відсотків від загальної кількості дітей надають перевагу цукеркам; 14,3 відсотків респондентів – печеву та горішкам; 17,9 відсотків – чіпсам, 21,4 відсотків дітей – сухарикам, 17,9 відсотки – іншим видам солодощів, і лише 3,6 відсотків дітей не мають певних переваг або ж взагалі не прагнуть купляти цих продуктів.

Таблиця 2.3.

Показники розподілу дитячих споживчих переваг

Споживчі переваги дітей	Кількісні показники переваг
цукерки	25,0
печиво та горішкам	14,3
чіпсам,	17,9
сухарикам	21,4
інші види солодоців	17,9
не мають певних переваг	3,6

Як відомо, солодоці, на сьогодні, не завжди за своєю якістю відповідають вимогам правильного і здорового харчування: пальмова олія, розпушувачі, консерванти, підсолонувачі, все це може бути не лише небажаним, а й нести загрози для дитячого організму. Дорослим треба дбати, щоб діти навчилися враховувати і ці аспекти вибору товарів. Звичайно, в дошкільному віці усвідомити вимоги здорового способу життя дітям досить складно, та ази правильної споживчої поведінки повинні закладатися уже починаючи з цього вікового періоду. Тому подальшим напрямком нашого аналізу сталл вивчення здатності дітей зважати на якість товару

Нас цікавило питання наскільки діти вважають придбані товари якісними. Виявилось, що діти дошкільного віку досить оптимістично оцінюють продуктив. Більшість із них (64,3 відсотків) вважають, що якість продуктів хороша. Решта наших вихованців не змогли визначитися із своїми позиціями. Таким чином ми переконалися, що сучасний вигляд продукту, його широка реклама та відсутність належного досвіду знижує увагу дітей до якісних характеристик продукту та його цінності для організму людини

Таким чином, опитування показало що діти, купуючи ласощі, віддають перевагу такому критерію, як смак. Аналіз їх уподобань показав, що у більшості випадків це солодкі продукти. 48 відсотків дітей обрали саме дану смакову характеристику. Третина опитаних (29 відсотків) віддає перевагу солоним сухим сніданкам.

При обговоренні питань економічної свідомості, так чи інакше, спливає ідея грошей. Гроші – особлива реальність, яка належить як до економічної, так і психологічної сфери. Про гроші говорять як про особливий символ. У соціальному середовищі немає жодної сфери, де б вони не функціонували. Як зазначає О. А. Дейнека, ставлення до грошей, є важливим компонентом економічної свідомості. Їх своєрідність полягає у об'єднанні матеріального й ідеального. Ні діти, ні дорослі не можуть реалізовувати свою споживчу поведінку чи здійснювати споживчі вибори не маючи адекватної системи уявлень про їх сутність, особливості та функції грошей.

Чи можна говорити про якісь ознаки первинної економічної незалежності, чи наявності певної свободи у використанні грошового ресурсу відносно дітей дошкільного віку? Звичайно ж ні. Підтверджують це і теоретичні дослідження. Зокрема, І. Зубіашвілі, вивчаючи монетарні репрезентації дітей, визначає початковим етапом їх виникнення трьохрічний вік. З початку дошкільного періоду дитина починає виокремлювати гроші як особливий символ у стосунках людей. Протягом дошкільного дитинства у словнику дитини з'являються такі терміни як «гроші», «банк», «праця». На підставі проведеного дослідження І. Зубіашвілі, робить висновок про те, що одним із основних шляхів економічної соціалізації є активна особистісна участь у діяльності, що передбачає оперування грошима [25]. Саме через їх використання дитина знайомиться із економічними процесами життєдіяльності особистості і суспільства. Ці ж думки ми зустрічаємо і у роботах В. Москаленко, яка

наголошує, що гроші є одним із важливих факторів формування психіки людей. Вони виконують важливу функцію у її свідомості, тому із їх сутністю необхідно знайомити і дітей [43].

Чи мають думки вчених реальне втілення у життєвій практиці? Чи користуються діти грошима? Як показали наші спостереження навіть діти дошкільного віку можуть мати невеликий грошовий ресурс, яким користуються з дозволу батьків.

Спробуємо дізнатися чи є гроші у наших вихованців. На це питання ствердно відповіли 11 дітей групи, що становить 39, 3 відсотка від загальної кількості учасників опитування. Ще 4 дітей зазначали, що вони мали гроші, але вже їх потратили. Частина дітей має для зберігання своїх коштів скарбнички. Про які ж гроші говорять діти? Переважно це банкноти подаровані батьками, прабатьками чи іншими родичами до дня народження дитини чи певних свят. Основною ідеєю дітей щодо своїх багатств, є думка про придбання за ці кошти певної іграшки.

Ми не зустріли у дітей розповідей про так звані «кишенькові гроші». Діти не використовують свої гроші для щоденного придбання якихось ласощів чи іграшок. Їхні фінанси пов'язані із певною далекою перспективою. Із розмов з дорослими ми дізналися, що досить часто подаровані дитині гроші просто витрачаються на потреби сім'ї без домовленостей з нею чи її участі. Отже, можна робити припущення, що «кишенькові гроші», які дозволяють дитині відчувати свою певну незалежність з'являться лише у наступному віковому періоді. У дошкільному ж віці, навіть маючи певну суму подарованих грошей дитина, у переважній більшості, не розпоряджається. Наше дослідження показало, що діти мають первинне уявлення про цінність грошей, але вони ще не вкладають у це поняття багато емоцій.

Отже, можемо робити висновок, що діти дошкільного віку не здатні сприймати гроші споживчо-емоційно. Їх наявність викликає у дітей певні приємні переживання та навіть певне хизування, але на практиці це виражається у тому, що гроші для них ще чітко не пов'язані з розвагами, подарунками, святом чи радісним очікуванням. Купити щось бажане – межа мрії багатьох дітей. Вони із задоволенням ходять в магазин, цікавляться у батьків ціною товарів, але ще чітко не можуть уявити усі економічні процеси і закономірності, які з цим пов'язані.

Як зазначалося, економічна свідомість включає декілька компонентів, одним із яких є когнітивно-понятійний. Як і у всіх інших сферах життєдіяльності, споживча поведінка дитини передбачає вміння оперувати системою економічних понять: гроші, купюри, монети, купити, продати, чек, зважити, відміряти і т.д. Ми усвідомлювали, що діти дошкільного віку дати визначення цих понять не зможуть, тому ми перевірили розуміння ними загальної сутності понять з цією метою дітям було запропоновано гру «Що це?». Вона проходила у два етапи. На першому - дитині необхідно було відшукати серед запропонованих зображень ті предмети чи зображення дій, які вербально задавалися експериментатором. Тобто, показуючи на предмети, експериментатор запитував «Де монета?». На другому дитина продовжувала незакінчене речення, знову ж таки з опорою на зображення. Наприклад «Продавець разом з продуктами дала мамі ....?(чек)» Для перевірки розуміння економічних понять ми взяли чотири слова : купюри, монети, чек, гроші.

Як видно з таблиці 2.2. серед запропонованих понять є і добре знайомі для дітей. До найбільш незрозумілих для дітей понять можна віднести термін «споживач». Як при виконанні завдання, запропонованого у словесній і візуальній формі («Покажи, де споживач»), так і при вирішенні другого завдання, де поняття не називалося, а лише презентувалося зображення

предмету («Ким виступає людина, що купує і використовує товари. Як її назвати?») діти показали низькі результати. Із усіх дітей групи, лише 14,3 відсотків дітей зрозуміли про що йде мова і за озвученою назвою віднайшли предмет. При виконанні другого завдання, яке передбачало самостійне приговорювання терміну справилося лише одна дівчинка (Алла Ш.) (див. табл. 2.4.)

Таблиця 2.4.

Розуміння дітьми сутності економічних понять

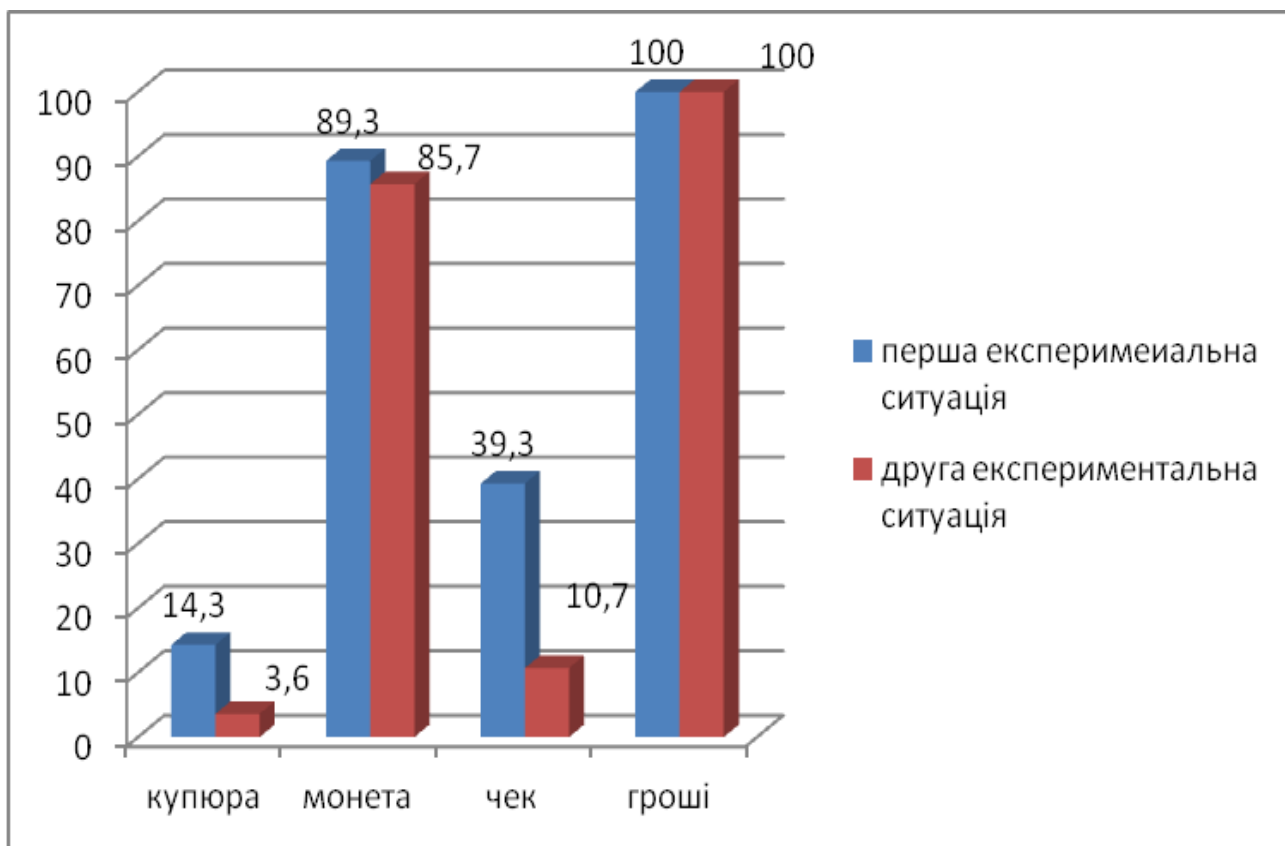
№	Ім'я дитини	Розуміння дітьми економічних понять								Набрані бали
		споживач		монета		чек		гроші		
30.	Сергій О.			+	+		+	+	+	5
31.	Влад Р.			+	+		+	+	+	5
32.	Коля Ш.	+		+	+	+		+	+	6
33.	Олег Б.			+		+		+	+	4
34.	Олександр Р			+	+	+		+	+	5
35.	Петя К.			+	+	+		+	+	5
36.	Діана К.			+				+	+	3
37.	Алла Ш.	+	+	+	+		+	+	+	7
38.	Галя Б.			+				+	+	3
39.	Дмитро Б.			+	+	+		+	+	5
40.	Сашко О.			+	+	+		+	+	5
41.	Оксана О.			+	+			+	+	2
42.	Ольга Д.			+	+	+		+	+	5
43.	Діма К.			+	+			+	+	4
44.	Тарас П.			+	+			+	+	4
45.	Павло Д.			+	+	+		+	+	5
46.	Борис Ч.	+		+	+			+	+	5
47.	Саша І.				+			+	+	3

48.	Ганна Ч.			+	+			+	+	4
49.	Михайло В.	+		+	+	+	+	+	+	7
50.	Яша К.				+			+	+	3
51.	Інга Р..			+	+	+		+	+	5
52.	Інна Г.			+	+			+	+	4
53.	Дмитро К.			+	+	+		+	+	5
54.	Алла Ш.			+	+			+	+	4
55.	Діана К.				+			+	+	3
56.	Василь Б.			+				+	+	3
57.	Дмитро Б.			+	+			+	+	4
58.		14,3	3,6	89,3	85,7	39,3	10,7	100	100	

Отже, поняття «споживач» відсутнє у більшості дітей дошкільного віку як у активному, так і пасивному словнику. Термін «монета» для дітей є більш знайомий. При виконанні першого завдання більшість дітей (89,3 відсотка) з завданням справилися легко. Вони швидко здійснювали знаходження цього предмету за назвою. Значної відмінності ми не простежили у розумінні терміну і при виконанні другого завдання на називання («Що це?»). У цьому випадку із завданням справилися 85,7 відсотків дітей. Єдиною суттєвою відмінністю була заміна дітьми слова монета, на більш вживаний у побуті термін «копійка». Перейдемо до аналізу розуміння дітьми третього економічного терміну «чек».

На сьогодні, жодне відвідування магазину та придбання товару не завершується без отримання чеку. Діти не могли не спостерігати це. Наші спостереження за іграми дітей в «Магазин» підтверджують, що навіть в ігровій діяльності вони роблять спробу застосовувати процедуру вручення чеку. Все ж, у процесі опитування лише третина дітей (39,4 відсотка) продемонстрували розуміння змісту поняття і, частково, його функції. При виконанні другого

завдання показник розуміння виявився ще меншим. Фактично у активному словнику цей термін був використаний лише невеликою частиною дітей (10,7 відсотків).

Рис.2.6. Розуміння дітьми окремих понять економічного спрямування на рівні активного і пасивного спрямування

Як видно з рисунку 2.6, жодних проблем не викликав у дітей термін «гроші». І у першому, і у другому випадку усі діти використали його адекватно.

Отже, проведені спостереження та створені експериментальні ситуації дозволяють констатувати, що діти мають первинні уявлення економічного змісту, які використовуються ними у життєвій практиці та у процесі ігрової діяльності. Не зважаючи на вік, діти демонструють здатність до когнітивного проникнення у найпростіші питання економіки та споживання.

Висновки до 2 розділу

Проведене дослідження засвідчує, що основи економічної свідомості дітей формуються у процесі взаємодії з дорослими людьми. Важливу роль у цьому процесі належить компетентності педагогів, їх здатності організовувати роботу по економічній соціалізації дітей. За даними опитування встановлено, що педагоги дошкільних установ розуміють необхідність раннього розвитку економічної свідомості дітей дошкільного віку. Більшість із них вважають, що кожний із соціальних інститутів (сім'я і дошкільний заклад) несуть відповідальність за економічну соціалізацію дітей. Домінуюча роль у цьому процесі, на думку вихователів, належить батькам. Саме вони забезпечують розвиток дитячих уявлень про економічні процеси у суспільстві, особливості споживчої поведінки людей. При оцінюванні власної готовності до роботи по економічному вихованню дітей більшість педагогів оцінюють свої компетенції рівнем вище середнього.

Обговорюючи труднощі у реалізації проблем економічного виховання дорослі виокремлюють наступні позиції: відсутність належної кількості методичних матеріалів; наявність суперечливості у методичних рекомендаціях; відсутність матеріалів по налагодженню співпраці з батьками вихованців з цього питання; недостатня кількість дидактичних і ігрових атрибутів, які можна було б використати у роботі з дітьми.

Дослідження показало, що у свідомості більшості дітей споживча поведінка є актуалізовано. Діти часто бувають у закладах торгівлі, вони приймають участь у підборі товарів. Спостерігаючи за поведінкою батьків, дитина знайомиться з мотиваційними основами споживчого вибору, такими як необхідність, корисність, привабливість, ціна, виробник (бренд), якість та особливістю прийняття споживчого рішення. У процесі взаємодії із батьками і

працівниками торгівлі дитина знайомиться з механізмом перцептивного аналізу товарів.

Діти дошкільного віку мають обмежені можливості діяти самостійно у соціальному просторі. Все ж можна констатувати, що вони мають первинний досвід активної споживчої поведінки. Долучаючи своїх дітей до вибору товарів, батьки схильні діяти у логіці п'яти позицій: врахування вибору дитини, ігнорування, аргументованої відмови, часткового врахування, переконування у доречності зміни вибору. Найчастіше батьки вдаються до стратегії «аргументованої відмови». Це один із конструктивних способів батьківського реагування, оскільки забезпечує ознайомлення дітей із певним набором підстав, які необхідно враховувати при покупці товару. При використанні цієї стратегії батьки досягають необхідного результату не здійснюючи надмірного тиску на дитину.

Розвиток когнітивних основ економічної свідомості забезпечує дитині здатність розуміти окремі поняття економічного блоку. Частина з них є більш знайомі (гроші, монети), частина лише проходить первинний етап засвоєння.

Діти дошкільного віку розуміють необхідність грошей, але ще не ставляться до них споживчо-емоційно. Їх наявність викликає у дітей певні приємні переживання та навіть певне хизування. Все ж відсутність досвіду вільного користування грошима спричиняє послаблення у свідомості дитини зв'язку між ними та товарами і послугами.

В цілому, проведене дослідження засвідчує, що діти мають первинні уявлення економічного змісту, які використовуються ними у процесі ігор та практичної життєдіяльності. Вони демонструють елементарну здатність до когнітивного проникнення у найпростіші питання економіки та споживання.

Зважаючи на швидкі зміни у системі споживання, споживчій поведінки населення вважай за доцільне інтенсифікувати роботу по розвитку економічної

свідомості дітей, формуванню бережливого ставлення до предметного світу, розвитку здатності до орієнтування у широкому колі товарів і послуг.

РОЗДІЛ 3

ВИХОВАННЯ БЕРЕЖЛИВОГО СТАВЛЕННЯ ДІТЕЙ ДО МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

3.1. Програма розвивальної роботи

Провівши констатуючий етап дослідження ми прийшли до висновку, що сфера економічної свідомості дитини є досить широкою. Вона включає ціннісні елементи, когнітивні, мотиваційні, поведінкову. Кожна із цих сфер у свою чергу має певну структуру і особливості формування. Аналізуючи споживчу поведінку дітей, ми переконалися, що розуміння дітьми цінності товару, їх грошового еквіваленту і купівельної спроможності батьків це змінні, які знаходяться у свідомості дитини у дифузно-незалежному стані. Не зважаючи на первинне формування ієрархії мотивів, дітям важко здолати особистісне бажання володіти предметом. Привести його у відповідність з сьогоденною необхідністю та можливостями дорослих. Вивчення домашнього ресурсу іграшок засвідчує, що значна частина сімейного бюджету витрачається саме на ігровий матеріал, у ставленні до якого ми простежили різні позиції: від бережливо-піклувального до байдужого чи руйнівного.

Тому на етапі формувального експерименту ми поставили перед собою *мету* сприяти розвитку бережливого ставлення дітей до речей особистого користування: одягу та іграшок, розширювати досвід споживчої поведінки.

До основних завдань формувального етапу належать:

- Розвиток уваги дітей до економічних аспектів життя родини.
- Формування бережливого стану до предметів.
- Розширювати коло понять економічного спрямування для їх використання у мовленнєвій діяльності та розуміння їх сутності.

Робота проводилася протягом 3 місяців із серпня до середини жовтня 2020. У розвивальних заходах приймали участь 28 дітей старшого дошкільного віку. Робота проводилася як на заняттях, так і у процесі повсякденного життя при реалізації завдань кожного із режимних моментів.

У роботі ми дотримувалися *принципів* індивідуального підходу, єдності свідомості і діяльності, активності та детермінації.

У роботі використовувалися наступні *методи і прийоми*: читання творів на морально-етичну тематику, інсценування, показ театру маріонеток, рольові ігри, дидактичні ігри, спостереження та ін. Одним із ефективних прийомів розвивальної роботи було використання ігор на виробничу тематику з елементами економічного спрямування. При їх організації ми дбали, щоб у процесі ігрової взаємодії відбувалося засвоєння дітьми певних економічних понять та особливостей взаємодії між ігровими партнерами.

У своїй роботі ми використовували наступні організаційні форми налагодження співпраці дітей : робота дітей у цілісній спільноті, організація діяльності дітей у підгрупах, створення діадичних об'єднань чи мікрогруп, взаємодія дітей з вихователем. Частина завдань передбачала самостійну роботу дітей, якій завжди передували наші інструкції по виконанню поставлених завдань.

Основною організаційною формою роботи була серія занять на економічну тематику, але ще раз зазначу, що робота проводилася постійно і виходила за їх межі. До того ж частково період проведення розвивальних заходів співпав з літнім періодом. У цей час основна увага зосереджувалася на моделюванні ігрових сюжетів, аналізі гіпотетичних сюжетів.

3.2. Формуванню економічної свідомості дітей в умовах дитячого садка

Проаналізувавши результати констатувального експерименту ми дійшли висновку, що в дошкільному віці діти вже включені у систему економічних зв'язків. Вони мають як певний рівень розумової готовності до сприйняття економічних закономірностей, так і здатність враховувати їх у процесі своєї діяльності. Діти чують розмови батьків про необхідність придбання різних товарів, обговорення можливостей задоволення потреб. У самих дітей виникають споживчі потреби і діти прагнуть знайти шляхи їх задоволення. Все це розвиває економічну свідомість дітей. Оскільки цей конструкт складний за своїм змістовим наповненням ми виокремили для себе дві основні лінії особистісного становлення дітей – формування ощадливо-бережливого ставлення до придбаних речей та виваженого раціонального підходу до їх придбання. Отже вся система нашої роботи з дітьми була зорієнтована на підвищення їх відповідальності за свої споживчі вибори та їх врахування у своїй життєдіяльності.

Перше заняття було присвячене темі «Мої скарби».

Мета заняття – підвищити рівень усвідомлення дітьми цінності речей та формування бережливого ставлення до них.

Заняття розпочиналося із розгадування загадок. Дітям пропонувалися загадки про різні іграшки. Після виконання цього завдання ми перейшли до виконання вправи «Опиши свій ігровий куточок». Діти розповідали про свої іграшки, про їх зберігання, про особливості догляду за ними.

Після цього діти по пам'яті малювали свою улюблену іграшку. З дитячих малюнків створювалася загальна виставка. У процесі її створення вихователь наголошував, що діти мають велику кількість іграшок, які для них придбали

дорослі. Кожна з них створена людьми. На це пішло багато праці і зусиль, тому так важливо бережно ставитися до них.

На другому занятті обговорювалися питання наслідків небережливого ставлення до предметів. Мета заняття – виховання бережливого ставлення до предметного світу, створеного людьми, турботливого відношення до своїх іграшок

Це заняття ми розпочали з вірша А. Барто «Зайчик». Після його прочитання було проведено розгляд ілюстрації, до цього віршата перегляд відеоролика. Після цього дітям було запропоновано провести аналіз чотирьох гіпотетичних сюжетів, у яких описувалося недбале ставлення дітей до одягу, меблів та іграшок.

Заняття закінчується грою з м'ячем. Стоячи в колі діти перекидали м'яч один одному проговорюючи ідеї, чому потрібно берегти іграшки. Приймаючи участь у цій грі ми виокремлювали економічні складові цієї необхідності: «Іграшки коштують гроші», «Тато і мама багато працюють, щоб мати можливість купляти іграшки», «Іграшки створюють працівники фабрик. Вони втомлюються».

Заняття 3. Догляд за іграшками і предметами. Мета – закріпити у свідомості дитини необхідність доглядати за предметним світом.

Заняття було започатковане віршем А. Барто «Впав ведмедик на підлогу, відірвали йому ногу».

Після обговорення сюжету, дітям було запропоновано розповісти про власні промахи по недогляду іграшок чи одягу. Наступною була гра у хворого зайчика. Дітям було запропоновано розповісти, як можна виправити ситуацію із поламаними іграшками. Обговорювалися питання про те, що у ремонті може зробити сама дитина, до кого вона може звернутися, коли пошкодилася певна річ.

Проведення вправи «Допоможу ляльці» спрямовувалося на розвиток здатності дитини виокремлювати шляхи можливого догляду та ремонту іграшок. Під час виконання вправи діти виокремлювали речі, які необхідно попрацювати, підклеїти, покрасити, помити. Разом з дітьми проводився догляд за іграшками. Наголошувалося, що це ж потрібно зробити і вдома із своїми речами.

Заняття 4. Турбота про книгу. Мета – навчити дітей здійснювати ремонт книг, формувати дбайливе відношення до них.

Заняття ми розпочали із розгляду сюжетної картинки «У друкарні». Діти познайомилися із тим як створюються книги, як вони друкуються. Увага дітей зосереджувалася на тому, як багато людей докладають своїх зусиль для того, щоб книга з'явилася на світ. З використанням різних картинок діти закріпили послідовність створення книги: робота письменника, робота художника, робота працівників типографії, робота продавців.

Після цього проводилася подорож у куточок книги. Разом з дітьми були відібрані книги, які необхідно відремонтувати. При розгляді книги ми звертали увагу на те, що кожна книга має ціну. Ці кошти їхнім мамам і татом необхідно було заробити, щоб у дітей з'явилася книга. Далі діти ознайомлювалися з тими типами ремонтних робіт, які вони можуть виконати.

По завершенню заняття була організована виставка «Книжка видужала». Діти отримали домашнє завдання відремонтувати книги у власній бібліотеці.

Заняття 4. «Ми дбайливі діти». Мета заняття – вчити дітей здійснювати аналіз особистісних якостей, оцінювати власної поведінки. Дітям читався фрагмент із вірша «Помагай». Ми пояснили дітям, що людину за її вчинки інші поважають і цінують. Далі проводилася гра з м'ячем «Дбайлик – Недбайлик». Дітям пропонувалося назвати, за що кожного із них можна назвати дбайливою людиною «Дбайликом» чи навпаки, «Недбайликом». У процесі гри ми

підказували дітям напрямки самоаналізу. Пропонувалося пригадати у якому порядку знаходяться його іграшки, як складено одяг, чи доглянуті книги.

Однією із ігор, що проводилася на цьому занятті була гро-вправа «Похід у супермаркет». У процесі гри ми вчили дітей розрізняти корисні і менш корисні продукти, зважено здійснювати відбір продуктів у відповідності до виокремленого критерію. Після бесіди діти формували кошик покупця із корисних продуктів, пояснюючи, чому саме ці картинки вони відібрали із запропонованих.

Після цього проводилося розігрування сюжетів рольових ігор економічного спрямування. У процесі гри діти вчилися самостійно виконувати соціально-економічні ролі (аптекарь, касир, пацієнт, продавець, покупець), дотримуючись принципів бережливого ставлення до речей та ввічливого відношення до людей.

Заняття 5. «Зайвого не треба». Мета заняття – формування виваженості і адекватності споживчих виборів.

Заняття розпочалося із розгляду сюжетної картини «У магазині іграшок». Після розгляду розмаїття іграшок, які зображені на ній, дітям було запропоновано полічити їх. Переконавшись, що це зробити важко, діти разом з вихователем роблять висновок, що їх надзвичайно багато. Далі ми спрямовували увагу на те, що кожна іграшка приваблива, але отримати їх усі для себе не просто не можливо, а й не потрібне. Оскільки при надмірних бажаннях може трапитися ситуація наче в казці братів Гріма «Горщик каші».

Далі дітям зачитується скорочений варіант казки і пропонується уявити, якби у їхню квартиру почали сипатися іграшки. Щоб відбулося б?

Наступним етапом заняття було проведення гри-вправи «Корисні поради». Мета – навчити дітей правильно вирішувати різні економічні ситуації. Дітям було запропоновано декілька конкретних проблемних ситуацій, які вони

повинні були вирішити із урахуванням економічних законів (вибір товарів, поведінка в магазині, врахування вартості товару і наявних коштів).

Після цього проводилася вправа «Терези». З одного боку на терезах іграшки, з іншого гроші (татова і мамина зарплати). У процесі виконання вправи дітям демонструвалося, що чим більше іграшок у їхньому ігровому куточку, тим менше грошей залишається в сім'я на всі інші потреби. Ми підводили дитину до висновку, про те, що потрібно зважено підходити до своїх бажань. Розуміти, що не варто витратити надто великі суми на забави. Що потрібно вже думати і про інших членів сім'ї, що хочеться їм. Ми розуміли, що дітям дошкільного віку ще важко міркувати про потреби інших, але первинне формування рефлексії та ієрархії мотивів вже дозволяють апелювати до цих психологічних структур у дитячій свідомості.

Заняття 6 «Потреби нашої сім'ї». Мета – формувати розуміння дітьми багатоплановості потреб сімейного колективу, необхідності бережливого ставлення до грошового ресурсу, який мають батьки.

Заняття розпочиналося вправою «Що нам треба?». Дітям пропонувалося поміркувати над потребами сім'ї та вибрати картинки, які їх позначають. Всі виокремлені дітьми групи потреб (їжа, одяг, меблі) поміщалися на мольберті перед очима дітей. Після цього ми почали з дітьми розмовляти про гроші. Щоб допомогти дітям усвідомити надходження грошових потоків у сім'ю зачитуємо і обговорюємо уривок з казки «Золотий ключик». Діти у казковій формі ще раз закріпили думку про те, що гроші не беруться з повітря. Батьки їх заробляють, а любі необдумані дії, можуть привести до їх втрати. Цим сюжетом ми прагнули донести до дітей дві ідеї: бережливо ставитися до використання грошей та не недопустимості розголошення інформації про матеріальні ресурси сім'ї. У процесі обговорення ми аналізували значення грошей у житті людей та у житті дітей. (Навіщо вони потрібні, за що їх отримують, як витрачають?).

Після цього проводилася вправа із діагностичної програми Т.Драгунової, де дитині необхідно було відповісти на питання про те, як би вона потратила гроші, якби мала їх багато - зараз і в майбутньому.

Після цього проводимо з діть гру-вправу «Смаколики». Мета- вчити відбирати не лише за смаком і виглядом, а й корисністю. Дітям пропонувалося уявити, що ми прийшли у кафе. Перед ними були розміщені картинки із зображенням продуктів харчування. Кожна дитина повинна було із «меню» вибрати найбільш корисні. Далі ми провели обговорення , які з продуктів часто їсти було б не варто.

На завершальному етапі проводилася гра «Зіпсований телефон». При підведенні її підсумків ми звертали увагу дітей на те, що навіть сказане пошепки, може стати явним. Хтось інший може почути секрет і скористатися ним. Тому закріплюємо правило, «Гроші, що є в твоїй сім'ї, це ваша тайна. Це секрет, який ти нікому не повинен розповідати».

Таким чином, під час занять, у процесі повсякденного життя та спілкування з дітьми ми знайомили їх із економічними поняттями, закріплювали розуміння основних ідей щодо придбання товарів, їх вибору, чи необхідності.

Щоб діти мали можливість узагальнювати досвід власної споживчої поведінки ми по декілька раз на тиждень проводили обговорення походів дітей до магазину. Разом з дітьми аналізували вибрані дитиною товари. Вчили співставляти отриманий результат і потрачений грошовий еквівалент, орієнтуватися у виборі, правильно досліджувати якість товару.

Для пізнання економічних аспектів буття ми стимулювали сюжетні ігри дітей, у яких чітко представлено саме цю сферу життя. Іноді я виступала ініціатором цих ігор, у інших випадках активізувала уяву дітей за допомогою відповідної атрибутики.

Заняття 7. «Я люблю свої речі». Мета - закріпити уявлення дітей про необхідність бережливого ставлення до власних речей. Виховувати повагу до праці батьків.

Заняття розпочиналося розглядом сюжетних картинок із зображенням акуратно складених речей, книг, прибраного ігрового куточку. Діти роздивлялися зображення та розповідають, як виглядають їхні речі.

Після цього діти виконували практичне завдання по сортуванню речей їх складанню.

Одним із елементів заняття стала також ситуативна гра економічного спрямування. У ній ми розглядали найтипівіші варіанти поведінки у ситуаціях прийняття споживчих рішень та догляду за речами. Використання гри зумовлювалося тим, що вона дозволяє імітувати процеси економічно-орієнтованої активності, а отже забезпечує дітям набуття первинного економічного досвіду. Участь дітей у розборі життєвих ситуацій, сприяла розвитку у них варіативних способів поведінки.

Наступним етапом заняття було читання казки Чуковського «Федорине горе».

На завершальному етапі, на фоні обговорення казкового персонажу, закріплювалося правило: «Усі речі треба берегти. Вони довше збережуть привабливість і тату з мамою не доведеться купляти нові. »

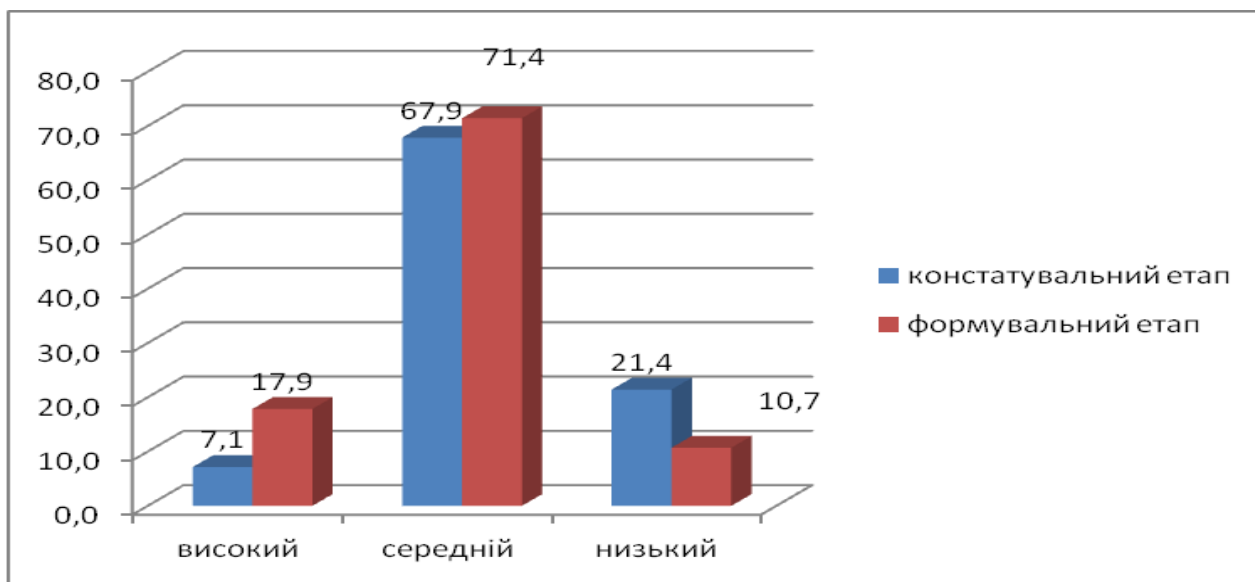
Після завершення розвивальної роботи ми повторно провели опитування батьків і вихователів, щодо рівня бережливого ставлення дітей до матеріального світу та змін, що відбулися у їхній споживчій поведінці за останній період. Як видно з таблиці 3.1, у поведінці дітей дорослі помічають певні зміни (див. також табл.1 додатку). Зокрема, зменшилася кількість дітей, які, на основі отриманих оцінок, віднесені нами до низького рівня сформованості бережливості (з 21,4 до 10,7 відсотків).

Таблиця 3.1

Оціночні судження дорослих щодо ставлення дітей до власних речей до і після розвивальної роботи

Рівні	Показники оцінювання дорослими ставлення дітей до своїх речей	
	констатувальний етап	формувальний етап
високий	7,1	17,9
середній	67,9	71,4
низький	21,4	10,7

Крім того відбулося і розширення підгрупи дітей чий стиль поведінки дорослі оцінили найвищими балами (з 7,1 відсотка на констатувальному етапі до 17,9 відсотків за результатами формувального). Покажемо зміни наповнюваності підгруп різного рівня вияву бережливого ставлення до речей у вигляді рисунку (див рис. 3.1).

Рис.3.1. Зміни у рівнях бережливого ставлення дітей до власних речей до і після розвивальних занять

Було констатовано, що і діти і навіть їхні батьки стали більш уважними до питань економічного спрямування. Батьки помічають, що змінилася не лише поведінка дітей, а і їхнє мотивування своїх дій і виборів.

Отже, систематична робота по ознайомленню дітей з основами економічних процесів забезпечує позитивні зміни у розвитку їх свідомості та поведінки. Стимулювання уваги дітей до особливості життя людей у соціумі, спрямування їх активності у напрямку дотримання принципів економічного використання матеріальних цінностей забезпечує формування основ виваженої споживчої поведінки. Завдяки виховним впливам у дітей пробуджується інтерес до економічних аспектів буття. Формуються такі риси характеру як самостійність, бережливість, акуратність, відповідальність.

Висновки до третього розділу

На підставі проведених спостережень можна стверджувати, що діти дошкільного віку вже включені у систему економічних зв'язків. Вони мають як певний рівень розумової готовності до сприйняття економічних процесів, так і здатність враховувати їх у процесі своєї діяльності.

Враховуючи, що дошкільний вік це період первинного становлення економічної свідомості як самостійного конструкту психіки, доречним є систематичне спрямування його розвитку за допомогою педагогічних технологій. Виховання економічної свідомості і правильної споживчої поведінки важливий напрямок роботи дитячого садка.

Складність конструкту економічної свідомості робить, на нашу думку, доцільним спрямування педагогічних зусиль за двома лініями: формування ощадливо-бережливого ставлення дітей до придбаних речей та виваженого раціонального підходу при їх використанні. Основні завдання, які реалізовувалися у процесі розвивальної програм наступні: підвищення рівня

усвідомлення дітьми цінності речей; виховання бережливого ставлення до предметного світу, створеного людьми, турботливого відношення до своїх речей; виховання поваги до праці батьків.

Проведення розвивальної роботи забезпечило позитивні зміни у свідомості і поведінці дітей дошкільного віку. Зокрема, відбулося збільшення кількості дітей, поведінка яких оцінюється дорослими найвищим балом (з 21,4 відсотка на констатувальному етапі до 10,7 відсотків на формувальному) та зменшилася кількість дітей, поведінка економічного спрямування яких була оцінена найнижчим балом (з 7,1 до 17,9 відсотка).

Можна робити висновок, що педагогічне стимулювання уваги дітей до особливостей життя людей у соціумі, спрямування їхньої активності у напрямку дотримання принципів економного використання матеріальних цінностей забезпечує формування основ виваженої споживчої поведінки. Завдяки виховним впливам у дітей пробуджується інтерес до економічних аспектів буття. Формуються такі риси характеру як самостійність, бережливість, акуратність

Крім того відбулося і розширення підгрупи дітей чий стиль поведінки дорослі оцінили найвищими балами (з 7,1 відсотка на констатувальному етапі до 17,9 відсотків) за результатами формувального зменшилася кількість дітей, які, на основі отриманих оцінок, віднесені нами до низького рівня сформованості бережливості.

Отже, за допомогою продуманих педагогічних технологій можна інтенсифікувати розвиток економічної свідомості дітей. Виховання ощадливості, бережливості, виваженості у споживчій поведінці дітей важлива умова їх входження у більш складні процеси функціонування ринкової економіки.

ВИСНОВКИ

Проблема виховання економічної свідомості дітей належить до нових ліній наукових розробок, хоча економічні реалії життя супроводжують людство впродовж усього його існування.

Економічна свідомість це особливий конструкт людської психіки, який відображає її зв'язок з відтворенням матеріального та духовного ресурсу та його споживання. Як науковий феномен економічна свідомість є предметом аналізу багатьох наук: економіки, соціології, історії, соціології, психології, педагогіки.

У науці вирішується багато питань щодо його функціонування. Вивчається мутність явища, його природа, структура, функціонування, наслідки

Відносно самостійною лінією аналізу є вивчення генезису економічної свідомості у віковому сенсі.

Проведені дослідження засвідчують, що основи економічної свідомості закладаються у період дошкільного дитинства. Дитина вперше починає виокремлювати економічні категорії та зважати на них у процесі своєї життєдіяльності. Формується як когнітивна складова конструкту, так і його поведінкові елементи. Дитина вперше починає вибудовувати лінію власних споживчих виборів, починає опікуватися придбаними речами, стежити за їх збереженням, розуміти можливості придбання товарів.

Проведене емпіричне дослідження дозволяє робити висновки, що вихователі дошкільного закладу усвідомлюють свою роль у процесі формування свідомості дитини. Все ж, оцінюючи свій вклад у її становлення і рівень відповідальності за наслідки виховних впливів, вони схильні переадресувати останню інституту сім'ї. На думку педагогів, саме батькам належить основна роль у економічній соціалізації дітей у період дошкільного дитинства. Не зменшуючи відповідальність освітніх закладів, ми все ж погоджуємося із правомірністю таких висновків. Батьки мають можливість більш інтенсивно

долучати дитину до економічних процесів відтворення та споживання. У лоні сім'ї дитина ближче стикається із дією законів економічного спрямування. Вона отримує зразки споживчої поведінки дорослих і вперше має можливість виокремлювати і формувати власні споживчі наміри та способи їх реалізації.

Реалії життя сім'ї забезпечують дитині набуття первинного досвіду економічної поведінки: участь у формуванні споживчих виборів, узгодження можливостей і споживчих намірів; формування ощадливого та бережливого ставлення до власного матеріального ресурсу: іграшок, книг особистих речей.

Дослідження засвідчило, що діти дошкільного віку уже мають певний багаж засвоєних економічних понять. Частина із них вони використовують у побутовій і ігровій діяльності. Інші - функціонують на рівні пасивного словника.

Будучи включеними у загальний процес життя сім'ї, діти отримують доступ до певної сукупності речей, якими вони не лише користуються, а й відповідають перед батьками і собою за їх збереження. Цей процес спричиняє формування бережливого ставлення до предметного світу. Все ж, без належного виховного впливу дорослих, засвоєння таких установок і типу поведінки відбувається повільно.

Як засвідчили експертні оцінки, лише незначна кількість дітей здатні дотримуватися принципу бережливості та ощадливості. Співставлення оціночних позицій вихователів і педагогів засвідчує, що батьки певною мірою переоцінюють можливості своїх дітей. Не маючи можливості зіставляти поведінку своїх дітей з іншими та сприймаючи власних дітей у позитивному ключі, вони декларують вищий рівень схильності дітей до дбайливого ставлення до предметного світу. Вихователі дошкільного закладу, знаючи зміст програмних вимог, особливості вікового розвитку дітей схиляються до

необхідності активізувати розвивальний вплив у напрямку формування основ економічної поведінки дітей.

Дослідження показало, що у свідомості більшості дітей споживча поведінка є актуалізовано. Діти часто бувають у закладах торгівлі, вони приймають участь у підборі товарів. Спостерігаючи за поведінкою батьків, дитина знайомиться з мотиваційними основами споживчого вибору, такими як необхідність, корисність, привабливість, ціна, виробник (бренд), якість та особливістю прийняття споживчого рішення. У процесі взаємодії із батьками і працівниками торгівлі дитина знайомиться з механізмом перцептивного аналізу товарів.

Проведені обстеження засвідчують, що розвиток когнітивних основ економічної свідомості забезпечує дитині здатність розуміти окремі поняття економічного блоку. Частина з них є більш знайомі (гроші, монети), частина лише проходить первинний етап засвоєння. Діти дошкільного віку розуміють необхідність грошей, але ще не ставляться до них споживчо-емоційно. Їх наявність викликає у дітей певні приємні переживання та навіть певне хизування. Все ж відсутність досвіду вільного користування грошима спричиняє послаблення у свідомості дитини зв'язку між ними та товарами і послугами.

Як показало дослідження, діти старшого дошкільного віку мають первинний досвід активної споживчої поведінки. Долучаючи своїх дітей до вибору товарів, батьки схильні діяти у логіці п'яти позицій: врахування вибору дитини, ігнорування, аргументованої відмови, часткового врахування, переконування у доречності зміни вибору. Найчастіше батьки вдаються до стратегії «аргументованої відмови». Це один із конструктивних способів батьківського реагування, оскільки забезпечує ознайомлення дітей із певним набором підстав, які необхідно враховувати при покупці товару. При

використанні цієї стратегії батьки досягають необхідного результату не здійснюючи надмірного тиску на дитину.

Враховуючи, що дошкільний вік це період первинного становлення економічної свідомості як самостійного конструкту психіки, доречним є систематичне спрямування його розвитку за допомогою педагогічних технологій. Виховання економічної свідомості і правильної споживчої поведінки важливий напрямок роботи дитячого садка.

Отже, систематична робота по ознайомленню дітей з основами економічних процесів забезпечує позитивні зміни у розвитку їх свідомості та поведінки. Стимулювання уваги дітей до особливості життя людей у соціумі, спрямування їх активності у напрямку дотримання принципів економного використання матеріальних цінностей забезпечує формування основ виваженої споживчої поведінки. Завдяки виховним впливам у дітей пробуджується інтерес до економічних аспектів буття. Формуються такі риси характеру як самостійність, бережливість, акуратність, відповідальність.

Виховання економічної свідомості і правильної споживчої поведінки важливий напрямок роботи дитячого садка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулвагабова П.О. Педагогические условия воспитания бережного отношения к личным и общественным вещам: [Текст] : автореферат дис.... канд. пед. наук: 13.00.01 / П.О. Абдулвагабова ; АПН СССР, НИИ дошк. воспитания. - Москва, 2001. - 25 с
2. Аменд, А.Ф. Формирование нравственных представлений дошкольников в процессе экономического воспитания [Текст] / А. Ф. Аменд, А. А. Саламатов // Детский сад от А до Я. - №4. – 2003. - С. 55 – 57
3. Аматыєва О. П. Економічне виховання дітей дошкільного віку [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.slavdpu.dn.ua/rescentr01/resurs-dopp.files/Page674.htm>
4. Андреева Н.А. Экономическая психология М., 2000.
5. Барковский Г. Ф. Экономическое сознание в философской теории хозяйства // Философия права. - № 9. – 2012. – с. 8 – 12.
6. Белокашина, С.В. Экономика и дети. Пословицы и поговорки [Текст] / С. В. Белокашина. // Дошкольное воспитание. – 2009. – №7.– С. 8-9. 9.
7. Беляева Н. Л. Экономическое воспитание детей старшего дошкольного возраста. – диссерт. Канд. пед. наук. – Челябинск. – 2008. – 234 с.
8. Богомолова, М. И. Исходные аспекты экономического воспитания детей [Текст] / М. И. Богомолова // Проблемы дошкольного образования на современном этапе: Материалы научно-практической конференции Часть 1 / Под ред. О. В. Дыбиной, О. А. Еник. — Тольятти: ТГУ, 2006. — С. 29–34.
9. Галкина Л.Н. Формирование элементарных экономических знаний у детей старшего дошкольного возраста: Дисс... канд. пед. наук. - Челябинск, 1999. - 226 с.

10. Глазырина, Л. Д. Экономическое воспитание дошкольника // справ. и метод. Материалы / Л. Д. Глазырина, Н.В. Зайцева, В.М. Теленченко. – Мозырь: Содействие, 2014. – 243 с
11. Голубева Е. В. Возрастные закономерности формирования экономического сознания у детей и подростков // Известия Южного федерального университета. Технические науки. - № 2. – 2018. – с. 20 – 24.
12. Голубева Е.В. Проблема соотношения экономического и нравственного в воспитании детей // Известия ТРТУ. - 2006. - № 1 (56). - С. 23-26.
13. Голуб Л. А. Экономическое воспитание дошкольников [Текст] / Л. А. Голуб // Дошкольное воспитание. – 2013. - № 6. – С. 34 - 38.
14. Грама Н.Г. Професійна підготовка педагога-вихователя дошкільного закладу до економічного виховання дітей. Одеса, 2002. С. 114–115
15. Григоренко Г.І., Жадан Р.П. Виховуємо раціонального споживача. Дошкільне виховання - 2012 - № 1 с. 16-19.
16. Дембицька Н. М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. М. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 53–67
17. Дейнека О.С. Экономическая психология. СПб., 1999, 2000
18. Дробышева Т. В. Факторы формирования экономических представлений у детей в условиях мегаполиса: различия в образах бедного и богатого человека // Вестник Нижегородского университета им. П. И. Лобачевского. - № 14. – 2014. – с. 98 – 109.
19. Дробышева Т.В Детирминанты экономического сознания личности на этапе сознания личности на этапе первичной экономической социализации: Состояние проблемы исследования // Вестник МГОУ. Серия: Психологические науки, 2016. – № 2. – С.54-62.

20. Дробышева Т.В. Современное состояние и проблемы исследования экономической социализации в отечественной науке // Психология в экономике и управлении. - 2011.
21. Жадан Р. Економічна освіта дітей старшого дошкільного віку / Р. Жадан, Г. Григоренко. – Запоріжжя : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2006. – 116 с..
22. Жилина Ж.А. Дети и экономика. Результаты исследования экономической социализации дошкольников Психология в экономике и управлении 2009, № 1.-. С76-80
23. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Нравственно-психологическая регуляция деловой активности. М.:Изд-во «Институт психологии РАН», 2003.
24. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Экономическое самоопределение: Теория и эмпирические исследования. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2007.
25. Зубіашвілі І. К. Психологічні особливості монетарної культури сучасної сім'ї / І. К. Зубіашвілі, Т. І. Мельничук // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 2018 – 1 (25), 135-139. ISSN 2313-7525 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://farplss.org/index.php/journal/about/submissions>
26. Іванчук С. А., Бонзарєва Н. С. Проблема економічного виховання в теорії дошкільної педагогіки // Молодий вчений. - № 10. – 2017. – с. 30 – 36.
27. Кашуба Л. Економічне навчання молодших школярів за програмою «Цікава економіка» / Л. Кашуба // Науковий часопис. Вересень. – № 3–4 (60–61). Миколаїв : МОІППО, 2012. – С. 31–37.
28. Кашуба Л.В. Економічна соціалізація молодших школярів в умовах євроінтеграції / Людмила Кашуба, Надя Чабан, Олена Черешнюк // Вісник Львівського університету. – Серія педагогічна. – Випуск 30. – Львів, 2016. – С. 33–42.

29. Климон Н. Л. Влияние семьи на формирование социально-бытовых навыков у дошкольников // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – № 1. – 2010. – с. 78 – 89.

30. Ковтун Г.І. До питання формування економічної компетентності учнів / Г.І. Ковтун, О.В. Мартиненко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – № 4. – С. 135–144.

31. Козубовский В. М. Общая психология: познавательные процессы. Минск, 2008. – 368 с.

32. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология / Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. – М.: ТЦ: «Сфера», 2004. – 464с.

33. Курак, Е. А Экономическое воспитание дошкольников [Текст] / Е. А. Курак – М. : Сфера, 2012. – 80 с..

34. Лебедева В. В. Роль игры в жизни дошкольников // Сборники конференций НИЦ Социосфера. –№ 21. – 2014. – С. 43 – 46.

35. Левчук О. В. Формування економічної свідомості дітей дошкільного віку. – Костопіль. – 2019. – 92 с.

36. Лукин, В. А. Формирование начальных экономических представлений старших дошкольников при чтении сказок [Текст] / В. А. Лукин, Т. А. Бахор, О. Б. Лобанова // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 6. [Электронный ресурс] URL : <http://www.scienceeducation.ru/ru/article/view?id=11794> (дата обращения: 11.07.2017).

37. Лелюк Ю. М. Сучасні проблеми дошкільної економічної освіти в Україні / Ю. М. Лелюк // Економічна освіта: проблеми і перспективи: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. – Черкаси, 2001. – С. 63-66.

38. Максютова Г. Ю. Педагогический процесс в ДОУ (теоретические основы) // Молодой ученый. – 2012. – №5. – С. 463-465.

39. Мацко Л.А. Основи психології та педагогіки [Електронний ресурс] / Л.А. Мацко, М.Д. Прищак. – ВНТУ. – 2010 р. – Режим доступу: <http://posibnyku.vntu.edu.ua/psihologiya/r434.htm>
40. Мельничук Т. Сімейне виховання як один із чинників економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку / Мельничук Т. – С.94.
41. Мельничук Т.І. Гра як соціально-психологічний чинник економічної соціалізації сімей з дітьми дошкільного віку // Актуальні проблеми психології. Том I. Випуск 48. – С.32-40.
42. Милукова А. В. Структурные компоненты экономического сознания // Символ науки. – № 3 – 2016. – С. 22 – 30.
43. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія / В. В. Москаленко. – Київ : Фенікс, 2013. – 540
44. Москаленко В. В., Шайгородський Ю. Ж., Міщенко О. О. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект [монографія]. – К.: Вид-во „Центр соціальних комунікацій”, 2012. – 348 с
45. Пасічник Н.О. Виховання та економічні відносини / Н.О. Пасічник // Наукові записки. – Випуск XII. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1998. – 176 с.
46. Подкаминська Т. В. Економічне виховання старших дошкільників / Т. В. Подкаминська // Наша школа. - 2011– № 6. – С. 6-9.
47. Позняков В.П. Психологические отношения субъектов экономической деятельности. М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2000. Полякова, А. А. Формирование понятия о деятельности как условия познания детьми социальной действительности // Среднее профессиональное образование. - № 7. – 2012. – С. 36 – 39.
48. Проблемы экономической психологии. Т.1 / Отв. ред. А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко. М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004.

49. Прокудіна О., Сечина Н., Славнікова Ж. "Маленькі таємниці великої економіки" Палітра педагога - 2013 - № 4, С. 6-10.
50. Савченко И. А., Агеева Н. А., Родзиковская Т. А. Экономические знания и экономическое сознание // Власть. - № 5. – 2018. – С. 23 – 30.
51. Свердлова І. Формування економічної досвідченості дошкільників засобами гри // Дошкільне виховання. – 2013 –№ 1 – С. 54-64.
52. Синьов В.Н. Педагогическая система А.С. Макаренко и пути ее использования в практике органов, исполняющих наказание / В.И. Кривуша, В.М. Синев; РИО ИПК ОИН. – Київ, 1992. – 30 с.
53. Смоленцева А.А. Введение в мир экономики, или Как мы играем в экономику [Текст] : учебно-методическое пособие / А. А. Смоленцева. - СПб.: « Детство – пресс », 2011. – 176 с.
54. Струннікова Д. І. Виховання в сім'ї як одна з умов соціалізації особистості дитини. Інтернет ресурс [http:// arr.chnu.edu.ua/handle/123456789/823](http://arr.chnu.edu.ua/handle/123456789/823).
55. Струнилина, Н.А. Формирование начал экономического мышления у дошкольников [Текст] / Н. А. Струнилина // Детский сад от А до Я. - №4. – 2003. - С. 93 – 95.
56. Тощенко Ж. Т. Экономическое сознание и поведение: четверть века спустя (конец 1980-х – начало 2010 гг.) // Социологические исследования. 2014. № 7. С. 51-63
57. Фесюкова Л. Соціально-економічне виховання дошкільнят / Л.Фесюкова. – Х. : Веста : Вид-во. „Ранок”, 2008. – 104 с.
58. Фенько, А. Б. Дети и деньги: особенности экономической социализации [Текст] / А. Б. Фенько // Вопросы психологии. – № 2.- 2000. - С. 46 - 52. 63.
59. Фрейнкман, Е. Ю. Экономика и бизнес [Текст] / Е. Ю. Фрейнкман. – М. : Владос. - 2012. – 68 с

60. Чесноускене, Д. С. Формирование представлений о цене, стоимости, денежных единицах [Текст] : автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Д. С. Чесноускене ; Москва. - 2001. – 200 с.

61. . Шатова, А.Д. Предпосылки экономического воспитания дошкольников [Текст] / А. Д. Шатова // Дошкольник. Методика и практика воспитания и обучения. - № 5. - 2013. – С. 4 - 10. 68.

62. Шатова, А. Д. Экономическое воспитание дошкольников [Текст]: учебно - методическое пособие / А. Д. Шатова.- М. : Педагогическое общество России, 2005. – 256 сШурманова, С.Н. Экономические игры [Текст] / С. Н. Шурманова // Первое сентября. -2006. - № 4. -С.45/

63. Щедрина Е.В. Исследования экономических представлений у детей //Вопросы психологи.- 1991 :<http://voppsy.ru/issues/1991/912/912157.htm>

64. Ягунова, Н.М Приобщение дошкольников к экономике в творческих видах деятельности [Текст] / Н.М. Ягунова // Детский сад от А до Я. -2003. -№4. -С.128.

65. Яковлева И. Г. Экономическая компетентность в структуре основных категорий экономического образования // Сибирский педагогический журнал. - № 7. – 2017. – с. 1 – 10.

66. Ярита І. І. Інноваційні аспекти економічної освіти дошкільнят // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 22 (257), Ч. IV, 2012

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1.

Оцінювання авторитетними дорослими рівня бережливого ставлення дітей до власних речей (у балах)

№	Ім'я дитини	Показники бережливого ставлення дітей до власних речей (у балах)		
		батьківська позиція	оціночні судження вихователів	Середні значення
1.	Сергій О.	2	3	2,5
2.	Влад Р.	6	4	5
3.	Коля Ш.	4	4	4
4.	Олег Б.	3	2	2,5
5.	Олександр	4	4	4
6.	Петя К.	3	4	3,5
7.	Діана К.	4	4	4
8.	Алла Ш.	5	3	4
9.	Галя Б.	4	3	3,5
10.	Дмитро Б.	4	3	3,5
11.	Сашко О.	3	3	3
12.	Оксана О.	3	2	2,5
13.	Ольга Д.	6	4	5
14.	Діма К.	2	3	2,5
15.	Тарас П.	3	2	2,5
16.	Павло Д.	3	2	2,5
17.	Борис Ч.	2	2	2
18.	Саша І.	3	3	3
19.	Ганна Ч.	4	2	3
20.	Михайло В.	4	3	3,5

21.	Яша К.	3	3	3
22.	Інга Р.	4	5	4,5
23.	Інна Г.	4	2	3
24.	Дмитро К.	3	4	3,5
25.	Алла Ш.	4	2	3
26.	Діана К.	3	3	3
27.	Василь Б.	3	1	2
28.	Дмитро Б.	3	2	2,5
Середні показники		3,5	2,9	3,2

**Анкета для вихователів
(вивчення стану економічного виховання дошкільників)**

1. Чи вважаєте Ви необхідним економічне виховання старших дошкільників у сучасній парадигмі освіти?

Якщо так, чи реальним вам вбачається це завдання?

2. Що, на вашу думку, є найголовнішою складовою економічного виховання (необхідне підкреслити):

- формування бережливості;
- формування економності;
- формування дбайливого ставлення до предметів, природних ресурсів;
- формування економічного мислення;
- засвоєння економічних понять та термінів;
- інші варіанти.

3. Що, на вашу думку, сприяє економічному вихованню дошкільників (необхідне підкреслити):

- включення в програму математичної підготовки системи інтелектуально-творчих завдань економічного змісту;
- застосування в освітньому процесі дошкільних закладів ігор- стратегій, що створюють для дітей ситуації занурення в реальні соціально-економічні проблеми (доступні для досвіду дітей) та вимагають самостійного пошуку ефективних способів дії;
- освоєння старшими дошкільниками в процесі сюжетних ігор соціальних ролей економічної спрямованості;
- формування в дітей особистісних якостей, необхідних для успішних соціально-економічних взаємин.

4. Як Ви оцінюєте стан економічного виховання дошкільників на сучасному етапі (необхідне підкреслити):

- вище за достатній;
- достатній;
- добрий;
- дуже добрий

5. Які засоби економічного виховання дошкільників Ви використовуєте на практиці?

6. Чи можна назвати Вашу особисто роботу з економічного виховання систематичною?

7. Чи відомі вам нові програми з економічного виховання дітей?

8. Чи достатньо методичного матеріалу для організації процесу економічного виховання дітей?

Додаток В

**Анкета для батьків
(вивчення ставлення батьків до економічного виховання дітей)**

1. Чи вважаєте Ви необхідним економічне виховання вашої дитини?
2. Чи залучаєте Ви дитину до розподілу сімейного бюджету?
3. Чи є у вашої дитини скарбничка?
4. Чи заохочуєте Ви вашу дитину грошима?
5. Як дитина витрачає свої заощадження (необхідне підкреслити):
  - дитина самостійно вирішує, що придбати;
  - ви контролюєте її витрати;
  - даєте дружні поради;
  - наполягаєте на слухності Вашої пропозиції.
5. Як дитина поводитьься, якщо Ви відмовляєтесь придбати їй обрану річ?
7. Як Ваша дитина ставиться до дорогих речей (іграшок, одягу тощо)?
8. Чи можете Ви назвати свою дитину заощадливою?
9. Чи граєте ви з дитиною в економічні ігри?